

Szalai Júlia:

A magánnyugdíj-rendszer - egy társadalmi mozgalom értelmezéséhez

Bevezetés

Az elmúlt két esztendő szociológiailag és politikailag egyaránt igen figyelemre méltó, kellően azonban mindmáig nem elemzett nagy társadalmi mozgása közel kétmillió felnőtt lakosnak a magánnyugdíj-rendszerbe való átlépése volt. Az átlépések mögött igazi választás és a nyugellátás eddigi társadalombiztosítási rendszeréről szóló erőteljes kritikai véleménynyilvánítás húzódott meg. Hiszen az új törvényi keretek révén -a munkaerőpiacra frissen belépő pályakezdők kivételével- az emberek döntési helyzetbe kerültek: meg kellett fontolniuk, hogy nyugdíjuk, azaz idős kori megélhetésük legfőbb finansziális alapjának formálását továbbra is az “államra” vagy -legalább a törvény adta mértékig- valamely újonnan alakult piaci magánnyugdíj-pénztárra kívánják-e bízni. Mint ma már tényszerűen tudjuk, az elvileg választásra jogosultak elsöprő többsége nem a kényelmes első, hanem a kockázatosabb, ám ugyanakkor ígéretesebb második módozat mellett döntött. E távolról sem magától értődő fejlemény kellő magyarázatával a hazai szociológia mindezidáig adós. Pedig az átlépési mozgalom tömeges jellege elemzésre érdemes kérdések egész sorát veti fel. Hadd említsek itt, előljáróban csak néhányat közülük. Mindenekelőtt: milyen tényezők állhatnak a társadalombiztosítás ilyen mértékű “leértékelődése” mögött? Milyen okok magyarázzák a korábbi reform-kísérletek kudarcát és a magánszféra felé nyitás senki által előre nem látott népszerűségét? Feltehető ugyane kérdés-sor

mikroszociológiai párja is: melyek a magyar társadalom mindennapi kultúrájában és életformájában végbement ama változások, amelyeknek a “régi” társadalombiztosítás már nem tudott megfelelni, s amelyek életre hívták, illetve, tartalommal telítették az idős korról való gondoskodás új intézményes rendszerét? Mennyire simulnak egymásra a magyar társadalomban kirajzolódott polgáris szükségletek és a kielégítésükre életre hívott új polgáris intézmények? Hogyan rendeződtek át a társadalombiztosítást a nyolcvanas években fogva tartó érdekviszonyok a kilencvenes évekre? Milyen folyamatok idézték elő annak belátását, hogy a “régi” rendszer belső reformok útján nem hozható rendbe, s hogy a kiutat -talán- egy új intézményhálózattal való “versenyeztetése” jelentheti? Igazolják-e a reményt a kezdeti tapasztalatok? Ami pedig a biztosítási rendszerek általánosan emlegetett funkcióit illeti, felmerül, hogy vajon mennyire került ellentmondásba piac és társadalmi szolidaritás a “régi” rendszerben, és mennyire képes feszültségüket kezelni az “új”? Végül, kik az új intézmények működtetői, milyen kultúrák, milyen szaktudások és milyen társadalmi víziók letéteményese a magánnyugdíjak új rendszere?

Az alábbiakban az itt felvetett kérdéseket igyekszem körüljárni. A válaszadáshoz számos forrásból dolgoztam. Egyrészt, bőségesen merítettem azokból az interjúkból, amelyekben néhány tipikus magánnyugdíj-szolgáltató meghatározó egyéniségei nyilatkoztak a nyugdíjrendszer átalakítása során szerzett első tapasztalataikról, terveikről, nehézségeikről, valamint az új intézményhez vezető pályautjokról. Az itt következők építenek továbbá azokra az intézményi esettanulmányokra, amelyek -részben az említett interjúk, részben az egyes intézményekről szóló dokumentációk és statisztikák felhasználásával- a magánnyugdíjrendszer főbb típusait reprezentáló intézményekről készültek.

Munkámban felhasználtam emellett a TÁRKI rendszeres Omnibusz-, illetve Monitor-felvételeinek a nyugdíjakkal kapcsolatos adatblokkjait, valamint az Állami Pénztárfelügyelet által a magánnyugdíj-pénztárak alapvető jellemzőiről, tagságaik alakulásáról és gazdasági működésükről összeállított adatállományt. Mindemellett, az itt következőkben sokat támaszkodom arra a sajtófeldolgozásra is, amelyet a főbb országos napilapok, valamint a vezető napi és heti gazdasági lapok 1998. évi -a magánnyugdíj-rendszer kiépülésével kapcsolatos írásokra kiterjedő- sajtófigyelése alapján készítettünk.

A magánnyugdíj-rendszer létrejöttének előzményei

Ahhoz, hogy az új magánnyugdíj-pénztári hálózat gyors kiépülését és tömeges választásának motívumait értelmezhessek, kissé vissza kell lépünk az időben, és szemügyre kell vennünk a hazai nyugdíjrendszer máig hordozott feszültségeit, illetve, azokat az okokat, amelyek miatt e feszültségek a társadalombiztosítás hagyományos rendszerében hovatovább kezelhetetlenné váltak.

A történet kezdetei valójában a rendszerváltás előtti évekre, közelebről a nyolcvanas évtizedre nyúlnak vissza. A társadalombiztosítás lassan "kúsó", ám megállíthatatlanul mélyülő válsága alapvetően két forrásvidékről eredezett: azt egyfelől a jövedelem-újraelosztás e fontos rendszerének látens funkcióváltásai idézték elő, másfelől pedig azok a hatalmi harcok, amelyek a piacgazdaságra való áttérés folyamatában a rendszerben összpontosuló hatalmas vagyon feletti rendelkezés kérdésében éleződtek ki.

A társadalombiztosítás látens funkcióváltozásai

Egy korábbi munkámban¹ sorra vettem azokat a társadalomtörténeti előzményeket, amelyek folytán a társadalombiztosítás a nyolcvanas évekre a kádári konszolidáció szociálpolitikájának legfőbb pénzügyi csatornája lett, s mint ilyen, egyre jelentősebb szerepet nyert a pártállami vezetés és a lakosság közötti hallgatólagos kompromisszum -a fennálló rend elfogadása fejében biztosított relatív függetlenedés- bővülő társadalmi hatósugarú működtetésében. Közelebbről arról volt szó, hogy a társadalombiztosítás pénzügyi járandóságaira való jogosultságok kiterjesztésével, illetve új juttatás-formák bevezetésével az évek során széles társadalmi csoportok rugalmas munkaerőpiaci be- és kilépését, valamint -főleg- a második gazdaságban való részvételét legalizáló és legitimáló eljárás módok alakultak ki. A társadalombiztosítás kínálta alternatív utak e széleskörű használata pedig több szempontból igen jótékony hatásúnak bizonyult. Miközben ugyanis általa továbbra is fenntartható maradt a jövedelmek és a lakossági fogyasztás feletti központi kontroll, e kontroll gyakorlásának új, indirektebb formái lehetőséget teremtettek a személyes szabadság "kis köreinek" kiépítésére éppen úgy, mint a társadalombiztosításra mankóként hagyatkozó rugalmasabb vállalati foglalkoztatás- és bérpolitikára -- márpedig e kis szabadságok biztosítása a Kádár-rendszer önlegitimációjának legfontosabb politikai alapja volt. Éppen e politikai, illetve másodlagos gazdasági "haszna" emelte a társadalombiztosítást -eredeti újraelosztó szerepén túl- a Kádár-rendszer legfőbb *társadalompolitikai* kellékévé, és tette érdekeltté a játszma valamennyi szereplőjét az adott szerep-átértelmezés fenntartásában, illetve intézményes mozgásformáinak kiteljesítésében.

Korábbi elemzésemben kimutattam azt is, hogy az említett társadalmpolitikai funkció előtérbe kerülése azonban árat követelt: mind fokozottabb tényerése révén ugyanis egyre hátrébb sorolódtak és összezavarodtak a társadalombiztosítás hagyományos funkciói. Egyfelől, a nyolcvanas évekre erősen megkérdőjelezhetővé vált a társadalombiztosításnak a jövedelmek újraelosztásában játszott egyenlőtlenség-mérséklő szerepe, másfelől ezidőtájtá gyakorlatilag eltűnt a színről az a közteherviselési mozzanat, amelynek nevében a hatósági szabályozás súlyos százalékokat vont el a kiáramló -amúgy mesterségesen nyomottan tartott- keresetekből és egyéb jövedelmekből, hogy egyes életfeladatok -így mindenekelőtt az idős kori megélhetés és a gyermeknevelés- költségeit a társadalmi újraelosztás révén részlegesen vagy teljeskörűen finanszírozza. Az új szerepértelmezés nyomán fellépő funkciózavarok több formában is jelentkeztek: egyrészt, az évek során a társadalombiztosítás pénzügyi ellátásai egyre elégtelenebb színvonalra süllyedtek, s így maga a rendszer egyre markánsabban járult hozzá a lakosság egyes csoportjai közötti jövedelmi egyenlőtlenségek éleződéséhez, valamint határozott körvonalú, "állam-függő" szegény-csoportok megjelenéséhez, másrészt a társadalombiztosítás által folyósított ellátások egyre jobban elszakadtak eredeti alapjaiktól, a keresetektől és/vagy valamilyen kiinduló elvrendszer alapján normatív módon körvonalozott szükséglet-típusoktól is.

Körülbelül ez volt az az állapot, amelyben a társadalombiztosítás a rendszerváltás küszöbére érkezett. Közvetlenül a pártállam "levonulását" megelőzően azonban fontos -a későbbi fejleményeket nagyban meghatározó- változások történtek a rendszer napi működtetésében: egyrészt, 1989-cel az addig közvetlen költségvetési

¹Szalai Júlia: A társadalombiztosítás változó érdekviszonyai. In: *Uram! A jogaimért jöttem!*. Budapest:

felügyelet alatt álló társadalombiztosítást “független intézményként” önállósították, másrészt 1990-nel két önálló részre -a pénzügyi járandóságokat folyósító Nyugdíjbiztosítási Alapra és az egészségügyi ellátás működtetéséért felelős Egészségbiztosítási Alapra- bontották. E látszólag merőben szervezési jellegű két intézkedéscsomagnak a továbbakra nézve távolról sem “ártatlan”, a funkciózavarokat jelentősen mélyítő hatása lett.

A társadalombiztosítás független intézményként való “önállósítása” ugyanis úgy történt meg, hogy a tényleges függetlenség gyakorlásának mindennemű alapja hiányzott. A költségvetés védőburkából és a költségvetési tervezés begyakorlott mechanizmusából ugyan kiemelték az “ágazatot”, de -más ágazatoktól eltérően- fej nélkül hagyták, azaz, nem hozták létre döntéshozó, a saját érdekeket megfogalmazó és védelmező apparátusát, és nem definiálták újra az államháztartás más intézményi szereplőjéhez való viszonyát sem. A valóságban az önállósítással a társadalombiztosítás a kormányzat “saját” kasszájává vált, amely szükség szerint “lenyelte” a nemzetközi pénzügyi szervezetek szemét ezidőtájt leginkább bántó költségvetési hiány-tételeket (pl. ártámogatások, adójellegű bevételekből folyósított pénzügyi járandóságok, stb.), míg máskor rugalmas módon “finanszírozta” a központ egyes kiadásait (főleg az akkortájt divatos lakáskötvények kényszerű felvásároltatása, illetve a költségvetésnek nyújtott közvetlen hitelek formájában). Más szavakkal: “saját” döntéshozatali apparátus és “belső” döntési mechanizmusok híján, a kormánynak való közvetlen alárendeltség révén szervezetileg igen egyszerű megoldás született arra, hogy a társadalombiztosítás pénzügyi gazdálkodását, kiadási szerkezetét elsődlegesen az állami költségvetés akkoriban drámaian növekvő hiányainak

mérséklésében betölthető “hiánypótló” szerep határozza meg. Az önállósítással szűkült a rendszer felett “alkudozó” szereplők köre, miközben mintegy zárt ajtók mögött megindulhatott a társadalombiztosítás tényleges funkcióinak -később döntő jelentőségre szert tévő- újraértelmezése.

A társadalombiztosítás két alapjának szétbontása révén pedig legitim formát nyert egy korábban állami feladatként értelmezett szükségletkielégítési rendszer -az egészségügyi ellátás- átdefiniálása, valamint az átdefiniálás költségeinek az immár önállósított biztosítási rendszeren belüli versenyeztetése. Miközben az adott pillanatban az egészségügy biztosítási “áthelyezésének” az állami költségvetést kímélő következményei álltak az előtérben, az áthelyezéssel témánk -a nyugdíjrendszer reformja- szempontjából hosszabb távon robbanásveszélyes helyzet állt elő: az évtizedes lemaradásokkal és belső feszültségekkel terhes egészségügy üzembiztosan szívó hatást gyakorolt azokra a pénzalapokra, amelyek felett az adott pillanatban semmilyen “érdekvédő” gazda nem rendelkezett. A kilencvenes évtized elejére így állhatott elő az a helyzet, hogy a szükséges hosszú távú előreszámítások és a nyugdíjrendszerben várható strukturális változások felmérése nélkül kerüljön sor a két alap közötti “járulékmegosztásra” -- azaz, a pénzbeni ellátások központi alapjainak effektív megkurtítására.

A feszültségeket csak tetézte, hogy mindeközben ugrásszerűen bővült a pénzbeni ellátásokért -mindenekelőtt: a legkülönbözőbb korai nyugdíj-formákért- folyamodók köre. Aki csak tehetett, így védekezett a munkanélküliség fenyegetéseivel szemben. Az eredmény a rokkant-nyugdíjasok, valamint a korkedvezményrel nyugdíjba vonulók számának folyamatos növekedése, amely folyamat révén a

nyugellátásokat igénybevevők köre 1990 és 1996 között közel 600 ezerrel (mintegy egynegyedével) emelkedett.

Harcok a társadalombiztosítás feletti rendelkezését

Mіндеzenközben a társadalombiztosítás feletti rendelkezés kérdésében kiélezett hatalmi harc vette kezdetét. A rendszer 1989-es önállósításának ki nem mondott, ám mégis világossá tett másodlagos célja az volt, hogy a Minisztertanácsnak való közvetlen alárendelés révén visszaszoríttassék a társadalombiztosítást hagyományosan a saját "hitbizományaként" kezelő szakszervezetek szerepe. A törekvés mögött egyrészt a kormány (és az akkoriban átalakuló, nyíltan piac-orientált) állampárt reformerői álltak, akik a szakszervezetekben a reformok hagyományos fékező erőit és az állampárti szociális demagógia legfőbb védelmezőit azonosították, másrészt azok a gazdasági csoportok -mindenekelőtt az egészségügy pénzügyi menedzserei, valamint a nagy gyógyszergyártó- és forgalmazó cégek-, amelyek az éleződő piaci versenyben versenyképességük megerősítését vagy -adott esetben- megőrzését éppen a társadalombiztosítási pénzforrások feletti nagyobb befolyásuktól, az újraelosztási arányok számukra kedvezőbb irányú módosításától remélték. Az 1989-ben, illetve 1990-ben végrehajtott -említett- átalakítások átmenetileg valóban megváltoztatták a pénzalapok feletti rendelkezés arányait, amit mindennél beszédesebben mutattak az ekkoriban ugrásszerűen megnövekvő gyógyszerártámogatási és egészségügy-fejlesztési kiadások².

²Vince Péter: Az önállósuló egészségbiztosítás dilemmái: a gyógyszerát-támogatási rendszer funkciózavarai. In: Landau Edit és társai (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások*. Budapest: ATA, 1995. 94-113.old.

A társadalombiztosítás hatalmi viszonyainak radikális és tartós átrendezése előtt azonban súlyos akadályok tornyosultak. Mindenekelőtt objektív akadályt jelentett a gazdaság ezekre az évekre eső mélyrepülése, ami mellett felettebb nagy óvatosságot követelt a szociális “egyensúlyteremtő” funkciót évtizedeken át ellátó társadalombiztosítás drasztikus megbolygatása. Különös óvatosságra intette az 1990-cel hatalomra került Antall-kormányt az 1990-es őszi sokk-szerű tapasztalata -- a taxisblokádnál. Az októberi esemény megtanította a kormányt arra, hogy a piacosítás érdekében fogantatosítandó lépéseket -- pl. az ártámogatások megvonását -- csak kellő egyeztetések és kompromisszumkötések mellett teheti meg, ellenkező esetben tömeges megmozdulások, sztrájkok és bojkottok sorával kell számolnia. A taxisok szervezettsége és az irántuk megnyilvánuló társadalmi szolidaritás mértéke újra az “alvó oroszlánra”, a szakszervezetekre irányította a figyelmet: a taxis-blokád világossá tette, hogy nélkülük nincs piaci átalakítás, különösen nem ott, ahol tegnap még ők voltak az urak -- a társadalombiztosításban.

De fékezően hatott a társadalombiztosítás radikális átrendezésére a rendszer belső tehetetlensége is: a fellépő új szereplők igényeinek kielégítése mellett nehéz helyzetet teremtett a járulékfizetési fegyelem erős megbillenése, valamint a társadalombiztosítási járandóságok iránti -- már említett -- megnövekedett igény. E tényezők együttes hatására a társadalombiztosítás egyes juttatás-formái drasztikus értékvesztésen estek keresztül. Különösen drámai volt a helyzet a nyugdíjak esetében, amelyek 1989 és 1992 között -- alig három év alatt -- közel 20 százalékot veszítettek reálértékükből, s e leértékelődést egészen máig nem tudták kiheverni. A folyamatok illetően önmozgása a napnál világosabbá tette, hogy politikai kalandorság lenne a társadalombiztosítási rendszer bárminő “átszabása”, piacskonformmá tétele. Sőt. A

helyzet stabilizálása inkább a "régi" erőviszonyok helyreállítását és új keretek között való intézményesítését kívánná meg.

Ilyen körülmények között került sor az évtized első felének a társadalombiztosítás tekintetében legfontosabb törvénykezési fejleményére: a társadalombiztosítási önkormányzatok felállítására. Felborítva a szakmai és törvényelőkészítő körökben évek óta konszenzuálisan elfogadott menetrendet -ami szerint előbb a társadalombiztosítás járandóságainak, illetve e járandóságok hozzájárulási alapjai újraszabályozásának kell napirendre kerülnie, s csak ezt követheti majd a szervezetrendszernek az előbbi elemekkel konform átalakítása-, a kormány váratlanul már 1991. őszén benyújtotta, majd 1992. tavaszára el is fogadtatta az új önkormányzati törvényt. Tette ezt azonban úgy, hogy a tartalmat -a társadalombiztosítás mindennapi működését- minden elemében érintetlenül hagyta, sőt, átmenetileg befagyasztotta a korhatár felemeléséről, illetve egyes jogosultságok (pl. családi pótlék, gyés, gyed) újragondolásáról akkoriban megindult reform-előkészítő munkálatokat is. Az újraszabályozott szervezetrendszerben a két nagy pénzügyi alap feletti rendelkezés három szereplőt -a munkavállalókat, a munkaadókat, illetve a kormányt- képviselő testületek kezébe került, amely testületek a pénzalapoknak gyakorlatilag teljhatalmú gazdái lettek. Noha a törvény változatlanul fenntartotta a társadalombiztosítás feletti parlamenti ellenőrzés rendszerét, a vonatkozó éves költségvetési, illetve jogosultság-szabályozási törvények kialakításában az új önkormányzatok egyértelmű vezető szerepet kaptak. Közlebbi szemügyre vétellel már maga a társadalombiztosítási önkormányzati törvény előre vetítette, ami a valóságban történt: az új önkormányzatok valójában a szakszervezetek -és köztük is elsődlegesen a legnagyobb munkavállalói képviselő, a MSZOSZ-

hatalmi súlyának rehabilitálását és egyúttal az új körülmények közötti társadalmi szerepének legitimálását voltak hivatva biztosítani. Az első tb-önkormányzati választásokat ezért az MSZOSZ méltán ünnepelte saját befolyása és intézményesített súlya újraelismeréseként, és választási sikerei nyomán méltán követelt magának vezető szerepet mindkét önkormányzat irányításában, valamint egy tételben juttatandó vagyont ahhoz, hogy új gazdaként piaci tulajdonosi funkcióit már rövid távon is kibontakoztathassa. (Érdemes felidézni, hogy a vagyon-juttatás kérdésében folytatott viták során alig esett szó magáról a társadalombiztosításról, illetve annak egyre mélyülő finánciális válságáról és arról, hogy a juttatandó tőke miféle forgatásával lehetne a válság már rövid távon is mérsékelhető. A felhozott érvek egyrészt inkább “kárpótlási” jellegűek voltak -azaz, az egykor államosított biztosítóintézeti vagyonok “visszaosztásáról” szóltak. Másrészt a vagyont követelő szakszervezeti vezetők -a “társadalmi igazságosság” némiképp demagóg hangoztatásával- a szakszervezetek által hagyományosan képviselt rétegeknek az általános “elprivatilizációs” hullámban való “méltányos” részesedése mellett szálltak síkra.)

A két társadalombiztosítási alap feletti rendelkezés tekintetében a FIDESZ vezette új koalíciós kormány hatalomra kerüléséig³ az önkormányzatok által legitimált

³Az 1998-as parlamenti választások után hatalomra került új koalíció egyik legelső lépése volt, hogy a két társadalombiztosítási alapot újra közvetlen kormányzati felügyelet alá vonta, a két önkormányzatot pedig szélnek eresztette. Az “újraállamosítás” az akkori retorika szerint rövid időre szólt, és célja a társadalombiztosítás központilag vezérelt, szakmailag kellően előkészített, célirányos átalakítása és vagyonának privatizálása (?) volt/lett volna. Közel két év telt el azóta, de a kép mindeddig nem változott: az alapok központi kézben, a vagyon piacosításáról (privatizációjáról?) pedig -a szlogeneken és általános “reform-kijelentéseken” túl- közelebbi elképzeléseket nemigen hallani. Így nincs mód arra, hogy legalább szűk szakmai körök kellő alaposággal megvitathassák a vagyon legjobb hasznosulásának ez esetben távolról sem egyértelmű módozatait, illetve a piacosítási elgondolásoknak a

szakszervezeti túlsúly lényegében változatlan maradt⁴. A társadalombiztosítás tartalmi reformja pedig bizonytalan időre elnapolódott. A kilencvenes évtized folyamán foganatosított lépések -még ha olykor drasztikusak voltak is- legfeljebb arra voltak elegendők, hogy a társadalombiztosítás további erodálódását valamelyest fékezzék, és ezzel védelmezzék a költségvetést attól, hogy a pénzalapok egekbe szökő hiánya az államháztartás egészét maga alá temesse. De a toldozás-foldozások mellett tovább folytatódott a folyó ellátások megállíthatatlan értékvesztése, a járulékok kényszerű -a gazdaságot fékező- emelése és nyomában a járulékfizetési fegyelem immár rutinszerűvé vált meghágása, a társadalombiztosítás kezébe került folyó eszközök és vagyonok időnként közbotránkozást kiváltó herdálása -- valamint a tb-alapok hiányának napjainkra már súlyos tízmilliárdokban mérhető növekedése. A rendszer lepusztulásán -úgy tűnt és úgy tűnik ma is- belső megreformálása útján már nemigen lehet segíteni.

E mélyülő válságból a kiút másfelé vezetett -- előbb "próbaképpen" az önkéntes, majd -beválásuk után- a teljes törvényi, intézményi és tőkefedezettel a színre lépő kötelező magánnyugdíj-pénztárak felállítása felé.

társadalombiztosítás alapvető funkcióival való összefüggéseit. Eféle viták és elmélyült műhelymunkák nélkül pedig nemigen remélhető, hogy a társadalombiztosítást illetően a belátható jövőben nagyívű, koncepciózus és dinamikus reformok-tervek szülessenek. Alternatív elképzelések híján így végképp alapos okunk van rá, hogy az elkövetkező évekre a rendszer további sodródását és erodálódását vetítsük előre.

⁴Igaz, legalább a szakszervezeti önkormányzati vezetők vehemens vagyon-juttatási követeléseit a Bokros-csomag némiképp visszanyesegette.

Néhány szociológiai előzmény

A társadalombiztosítás mélyülő válságának fentebb vázolt története fontos, de önmagában a jelenséget kellően semmiképp meg nem magyarázó előzménye volt annak, hogy a magánnyugdíj-pénztárak szinte alapításuk törvényes feltételei megteremtésének percében szerves részeivé váljanak a hazai pénzügyi rendszernek -- olyan alkotóelemeivé, amelyekre a lakosság színrelépésük pillanatától kezdve mint az idős kori megélhetést szavatolni képes, népszerű intézményekre tekintett. Ahhoz, hogy ez a gyors "szervülés" végbemenjen, egy további -ritkábban emlegetett, ám igen lényeges- előfeltétel kellett. Ez pedig nem volt más, mint az a mély és gyökeres változás, amely az idős kor létfeltételeiben és szemléletében a magyar társadalomban az elmúlt évtizedekben végbement. Érdeemes e változást szemügyre vennünk már csak azért is, mert nélküle a társadalombiztosítás mára kibontakozó válsága minden bizonnyal tömeges és súlyos társadalmi válság kiindulópontjává válhatott volna. Hogy nem így történt, hogy -ha mégoly konfliktusteliek ígérkeznek is, de- látszik kiút: mindez nehezen lett volna elképzelhető az új nyugdíjpénztárakat "tartalommal telítő" széles társadalmi fogadóbázis nélkül. A fogadóbázis: az idős korra tudatosan készülõ, abba befektetni hajlandó, a fogyasztásban a hosszabb távú előretervezésnek mind nagyobb szerepet szánó háztartások és egyének mára már dominánssá vált társadalmi többsége. Az, hogy ma e polgáriasult rétegek alkotják a közgondolkodást formáló "többséget", távolról sem magától értõdõ. Egyrészt azért nem az, mert testközeli még számunkra a szûkölködés, a rossz lakásviszonyok és a szemre is rossz egészségi állapot tömeges képe, amely élettények egyesével és együtt igazolták és táplálták a szegény kultúrákra jellemzõ sodródást, a napról napra élés stratégiátlan stratégiáját. E

képekkel az emlékezetünkben, hitetlenkedve szemléljük, ha azt tapasztaljuk: a fogyasztás bővülésével, az életnívó emelkedésével nemcsak az élet anyagi értelemben vett minősége javult, hanem maguk az életvezérlő értékek és beállítódások is mélyreható változáson mentek át. De nem kézenfekvő a polgáris beállítódás dominanciája másrészt a rövidebb távú történelmi megfontolás szempontjából sem: mert mintha kérdőjeleket tenne ama sokat hangoztatott vélemény mellé, miszerint a rendszerváltást követő gazdasági válság “elnyelte” volna a középosztályt. A magánnyugdíj-pénztárak társadalmi fogadásának története -minden bizonnyal nem az egyetlen történetként- ennek éppen az ellenkezőjéről szól. Ami a késő-kádári időszakban legfeljebb “kvázi-polgári” lehetett csak, amit legfeljebb mint egy piaci világ előjátékát és előgyakorlatát szemlélhettük, az -amint erre lehetőségek nyíltak- gyorsan intézményesült és az országba beérkező minden piaci leleményt tartalommal telített. A középosztály -ha anyagilag hosszabb-rövidebb évekig rosszabbul ment is sora- féltve őrizte és gyakorlatiasan kamatoztatta mindazt a tapasztalatot és tudást, amit a kilencvenes évekbe a korábbi évekből magával hozott, és e tudás bázisán anyagi megrozzanása ellenére is anyagi felvirágoztatásba kezdett. A magánnyugdíj-pénztárak rendszere egyike azoknak az új piaci intézményeknek, ahol ezt megtehetette.

Döntő változások az idős korúak élethelyzetében és az idős kor társadalmi szemléletében

Mint azt a nyolcvanas évek közepétől fogva szociológiai és társadalomstatistikai felvételek egész sora igazolta⁵, valamikor a hetvenes-nyolcvanas évtized fordulója táján döntő és tartós változás következett be az idős korúak élethelyzetében: a nyugdíjak ekkortól számítható erodálódása ellenére és mellett, megélhetési viszonyaik igen jelentős mértékben javultak. A paradoxon háttérében összetett demográfiai és szociológiai folyamatok munkáltak. Minthogy e folyamatok hatása máig érvényes, sőt, mára jelentősen átformálták a tények változása mögött némi időbeli lemaradással kullógó közgondolkodást is, érdemes talán összefoglalnunk a korábbi évtizedekhez képest bekövetkezett legfontosabb fejleményeket.

Ami a demográfiai háttérrel illeti, a nyolcvanas évtized elejétől fogva a magyar társadalom kezdte felvenni a nyugat-európai országokra jellemző képet⁶: a halálozási mutatók -kevésbé az időseket, mint inkább a középgenerációkat sújtó- rosszabbodása mellett töretlenül emelkedett és emelkedik ma is az idős korú -60 éven felüli- korcsoportoknak a népességben belüli aránya. Súlyuk e markáns növekedésével együtt növekedett az idősek társadalmi jelenléte is: a meghosszabbodott élettartam új életforma-kísérleteket, új együttélési formákat és az idős korról való társadalmi párbeszéd folyamatosságát hozta magával.

⁵Csak példaként említem meg a KSH Társadalomstatistikai Főosztályának 1986-os, illetve 1993-as időmérleg-felvételeit, illetve, a hozzájuk kapcsolódó életmódvizsgálatokat, a TÁRKI évenkénti háztartás-panel-vizsgálatait (az 1991-1997-es időszakban), az MTA Szociológiai Kutató Intézetének Losonczy Ágnes által vezetett egészség-szociológiai kutatásait, valamint a magam munkáit a hazai szegénység arculatának változásairól.

⁶Hablicsek László: Demográfiai kihívások és rendszerváltozás. In: Landau Edit és társai (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások*. Budapest: ATA, 1995. 395-427. old.

A demográfiai jelenségek persze már magukban is jelzései az életminőség változásának: jelzései a korábbiaknál lényegesen jobb táplálkozási, higiénés és lakásviszonyoknak, az élet általános urbanizálódásának és modernizálódásának, az ötvenes-hatvanas évtizedekhez képest robbanásszerűen bővülő és széles körben hozzáférhetővé váló egészségügyi ellátás jótékony hatásának, stb. Az idős korúak élethelyzetében bekövetkezett javulás azonban e materiális síkokon jelentkező változásoknál sokrétűbb, és alapvetően az időseknek a munkavégzésben játszott szerepével, e szerep gyors és radikális átértelmeződésével, illetve az átértelmeződésre épülő új társadalmi gyakorlatok gyors elterjedésével áll összefüggésben.

A hetvenes-nyolcvanas évtized fordulójától fogva ugyanis az időseknek egyre fontosabb szerep jutott a gazdaság -mindenekelőtt az informális gazdaság- működtetésében. Mint azt a rendszeres időmérés-vizsgálatok jelezték, a második gazdaságban teljesített munkaórák egyre nagyobb hányadát az idősek munkavégzése adta, s gazdasági hozzájárulásuk hovatovább nélkülözhetetlenné vált immár nemcsak a leghagyományosabb mezőgazdasági kistermelés, hanem a lakásépítések, illetve a második gazdaság nyújtotta legkülönbözőbb szolgáltatások terén is⁷. Szervessé váló és az életkortól mint "kényszer-meghatározótól" egyre inkább függetlenedő gazdasági szerepük révén az idősek új helyet nyertek a társadalmi munkamegosztásban: életkoruk immár nem az aktív szakasz lezárását, hanem -sokszor sajátos pályamódosítások révén- új életszerepek betöltésének megnyitását jelentette. Munkavégzésükkel pedig egyrészt jelentős anyagi gyarapodásra tettek szert, másrészt -és ez nem kevésbé fontos- kivívták az idős kort a "passzivitás", a "leépülés" és a "feleslegesség" időszakaként értelmező tradicionális társadalmi szemlélet gyökeres

megváltozását, valamint az idősek -az uralkodó szemléletre rímelő- korábbi társadalmi kitaszítottságának gyökeres revízióját. A megváltozott társadalmi szemlélet megváltoztatta az idősek saját attitűdjét is: szemben a hajdani paraszti világ félrehúzódo, megtört tekintetű, a feleslegesség tudatának súlya alatt görbülő, "hajlott korú" szereplőivel, a nyolcvanas évtized Magyarországon észrevehető társadalmi jelenlétre tettek szert a nagyváros autót vezető, koncertre és színházba járó, "nyugatosan" öltözködő, büszke, egyenes tartású és önbizalomteli idősei. Igaz, e folyamatban a rendszerváltás némi -remélhetőleg átmeneti- törést hozott: az idősek világának "kisöprése" nehezen volt elválasztható saját személyes életük megkérdőjelezésétől, s ez az érintett generáció elbizonytalanodásához, széle húzódozásához és önbizalma jelentős megtépázásához vezetett. A legfrissebb szociológiai adatok azonban azt mutatják, hogy a negatív szociálpszichológiai fejlemények ellenére, az idős korúak többsége megtalálta a módját társadalmi helye és anyagi értelemben vett életviszonyai újra-stabilizálásának. Körükben a 90-es évtized elejének lecsúszási folyamatai megálltak, majd megfordultak, az évtized közepétől fogva anyagi életviszonyaik ismét javulnak, s egyre több közöttük, aki újra helyet talál magának az átalakult gazdaság bizonyos munkaposztjain, illetve munkavégzési formáiban⁸.

A fentebb röviden felidézett változásoknak két -témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű- következményéről kell itt szót ejtenünk. Az első közülük, hogy az elmúlt évtizedek fejleményei maguk mögé utalták azt a tradicionális képet,

⁸*Időmérleg. A magyar társadalom életmódjának változásai az 1977 tavaszi és az 1986 tavaszi időmérleg felvételek alapján.* Budapest: KSH, 1987.

miszerint az idős kor bekövetkezte eleve az elszegényedéssel lenne egyenlő. Ez a kép addig volt igaz, ameddig az idős korúak között többségben voltak az iskolázatlan, falusi “tsz-öregesek” -- azok a paraszti tömegek, akik számára “túl későn” jött az egykori szocialista rendszerváltás ahhoz, hogy az akkori idők hullámaira rákapcsolódjanak, és a maguk életének éles életforma-cezúráival “munkásosztállyá” avanszáljanak. Maradtak tehát szegény földműves-emberek, majd -a hatvanas évektől- szegény tsz-napszámosok, akiket életük minden rendszere a partszélre sodort. “Túl későn” jött a “konszolidáció” is számukra: sem erejük, sem esélyük, sem értő fülük, sem egészségük nem volt már arra, hogy -az önellátáson túl- vállalkozói szemléletű második gazdasági munkákba fogjanak. Legfeljebb arra futotta, hogy gyermekeiket a saját élethelyzetükből kisegítsék és kitessekeljék -- s így, mire igazán elfogyott az erő, elfogyott a közeg is, amely őket körülvehetette és támogatta volna öreg napjaikban. Ez a régtől ismert nyomorúságos kép a generáció kihalásával azonban többé-kevésbé maga is letűnt: a hetvenes évektől fogva a szegények között egyre kevésbé a falusi öregeket, és egyre inkább a városi, fiatalabb, gyermekes családokat találjuk. Persze nem arról van szó -még ma sem arról van szó-, hogy az öregek hirtelen jómódra tettek volna szert. A “helycsere” inkább az élet demográfiai törvényeinek, mint tényleges ugrásszerű fejlődésnek volt köszönhető. Mégis, akik a nyugdíjas korhatárt ezidőtől fogva lépték át, korábbi aktív életüket így vagy úgy már “szocialista körülmények” között dolgozták végig, s mint e rendszer munkásai, elsöprő többségükben jogalapot szereztek arra, hogy idős kori nyugdíjaik révén a megélhetésnek legalább a minimumát biztosító jövedelmekre számítsanak. Ugyancsak “szocialista

⁸Lásd erről a meggyőző adatsorokat és elemzéseket a TÁRKI 1999-es Monitor-felvételének feldolgozásáról készült jelentésben (MONITOR, 1999 /Szerk.: Szívós Péter - Tóth István György/,

szocializációjuk” hozta magával, hogy többségükben megtanulták a többpillérű életstratégia arany szabályát, aminek jegyében a nyugdíjat “alapjövedelemnek”, a nyugdíjas élethelyzetet pedig az elrugaszkodás bázisának tekintették -- alapnak arra, hogy mellette -a korábbiaknál szabadabban és önmaguk diktálta módon- munkát vállaljanak⁹. Munkavégzésük egyre inkább integrálta őket, és -a nyilvánvaló jövedelmi előnyök mellett- sokuk számára az elmagányosodás, a kapcsolatvesztés ellenszerévé is vált. Maguk megtanulták függetleníteni korukat a helyüktől, s megtanulta ezt az őket körülvevő közeg is: nem egyszerűen “jelen voltak” az immár náluknál fiatalabbak által uralt munkaszervezetekben, hanem e szervezetekben posztjaik lettek, dolgaik lettek. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy e posztok jelentős része a szolgáltatásokhoz, ezen belül is mindenekelőtt az egészségügyi, szociális, oktatási, közösségi és egyéb személyi szolgáltatásokhoz kapcsolódott -- azokhoz a szférákhoz tehát, amelyek utóbb -a rendszerváltással- a foglalkozási szerkezet átalakulásának legdinamikusabb szegmensei lettek, és ahol a korábbi informális tevékenység gyors intézményesülése -mind a közszférában, mind a civil szerveződések szintjén- talán a leglátványosabb volt. Így adódott, hogy a kilencvenes évek közepére az e szegmensekben dolgozóknak a foglalkoztatottak teljes körén belüli 20 százalékos arányával szemben a nyugdíj mellett dolgozók 37 százalékát találjuk

Budapest: TÁRKI, 1999.).

⁹Ennek a hatalmas változásnak az érzékeltetésére hadd idézzek itt csupán egyetlen adatot: az idősök helyzetéről a nyolcvanas évtized közepén készült felvétel azt találta, hogy a 60-69 éves nyugdíjas férfiaknak nem kevesebb mint háromnegyed része (!) vállalt akkoriban munkát az első gazdaságban és/vagy dolgozott napi rendszerességgel a második gazdaság valamely “ágazatában”. (A megfelelő arány még a 70-75 évesek között is 68 százalékos volt.) (Lásd: *Az idős korúak helyzete*. Budapest: KSH, 1986.)

itt¹⁰. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a szolgáltatási felzárkóztatás aktorai tehát az idősebb korosztályok -a hetvenes, nyolcvanas évtized oly sokat emlegetett, magukat a második gazdaságban túlhajtó egykori középnemzedékei- voltak. S ami ezzel együtt járt: az előzményekből és a munkavégzés természetéből egyaránt adódóan, kiugróan magas arányban *nők* voltak e fordulat véghezvivői. Már önmagában is a korábbi minták meghaladását jelzi, hogy az aktív keresők közötti 45 százalékos női aránnyal szemben, ma nők adják a nyugdíj mellett dolgozók 56 százalékát. Jelenlétük pedig még markánsabb az említett szolgáltatási szférákban: a jelzett átlagos 56 százalékkal szemben, az egészségügy, az oktatásügy vagy a közszolgálatok nyugdíjas foglalkoztatottjainak ugyanis éppen kétharmada tartozik a női nemhez¹¹. Azaz más szavakkal úgy összegezhetjük mindezt, hogy két fontos jelenség egymásra simult és egymást erősítette: a szolgáltatási modernizáció végrehajtói -korábbi második gazdaságbéli tapasztalataikra építve- az idősebb korosztályok voltak, e korosztályokon belül is elsősorban a nők. És e sajátos kettős folyamat révén egyszerre adatott, hogy történelmileg igen-igen rövid időn belül, párhuzamosan értelmeződtek át a generációk és a nemek közötti szerepek, jelentős mértékben írva felül ezzel mindazt, amit a közgondolkodás évtizedeken -mi több, évszázadokon- át “tradicionalisként” tudott a magáénak. Az idősebb nők e városias foglalkozásokba való szervülése révén átalakult az élet időszerkezete éppúgy, mint a rendszeresen kalkulálható jövedelmek szintje és forrásszerkezete, a fogyasztás vagy az ahhoz kapcsolódó értékrend. Bármelyik vonatkozást tekintjük is a felsoroltak közül, az életmód- és jövedelem-felvételek egyértelműen jelzik, hogy a korábbi évtizedekben tapasztaltakhoz képest mérséklődtek a törésvonalak az “aktív” és az “idős” korosztályok között, miközben

¹⁰A nemzetgazdaság munkaerőmérlege: 1995. január 1. Budapest: KSH, 1995.

élesedtek a korosztályokon belüli társadalmi különbségek. Azaz, szegénység és gazdagság függetlenedett a demográfiai helyzettől, és egyre markánsabban a kemény társadalmi meghatározók derivátumává vált. Ez egyfelől azt hozta magával, hogy mind kevésbé kell az adott élethelyzetet a biológiai faktorok “sorscsapásaként” szemlélni, másfelől meg azt, hogy átrendeződtek a társadalmi együvé tartozás és szolidaritás metszészonalai is: a “jól-lét” intézményei és szervezetei -demográfiai, települési és nemi különbségeket átívelve- egybefűzik a módosabbak és a megkapaszkodottak életét és érdekeit, akiktől markánsan elválnak a “jólét” intézményeire hagyatott szegények és kisodródottak. Az első a piacosodó, polgárosodó rétegek világa, a második azoké, akik abból kimaradtak. Az elsőben fiatal és öreg számára egyaránt “befektetési cél” az élet minden szakasza: az életkezdés a tanulással, a lakással, a középkoré a tisztas életet biztosító és gyarapító munkavégzéssel, vállalkozással és polgárosult életformával, az idős koré a felhalmozott javak megőrzésével, a kidolgozott életnívó megtartásáért folytatott ténykedéssel és az újabb nemzedékre való átörökítés feltételeinek megteremtésével. A kiszorulókat ugyancsak együvé fűzi függő helyzetük -- kiszorulásuk gyermekkorban kezdődik, és -mint megannyi kutatásból és a napi élettapasztalatból is tudjuk- fenn is marad a továbbiakban. Az intézményi ellátás pedig rímel a tartósult élethelyzetre: a szegények “máshol” dolgoznak, “máshol” laknak, “máshol” gyógyítatják magukat és “máshol” szerzik meg az élethez szükséges jövedelmeket, mint jobbmódú és szerencsésebb társaik. S a segélyért folyamodók soraiban, a lerobbant orvosi rendelők várószobáiban, a kispénzűek boltjaiban nem életkoruk, hanem szegénységük mértéke

¹¹Uott.

szerint találjuk ugyanott a gyerekeket, a fiatal anyákat, a munka nélkül ácsingózó meglett férfiakat és az időseket.

A vázolt társadalmi kettészakadás persze -mint említettem- régtől fogva érlelődött: előzményeit a második gazdaságba való bekapcsolódás különbségei jócskán jelezték. A nyolcvanas évek szegény-vizsgálatai ugyanis meggyőzően demonstrálták, hogy a szegénység kockázatában minden -életkori, nemi, településbéli és foglalkozási- faktornál erősebb szerepe lett annak, hogy ki tudott és ki nem az informális gazdaság kvázi-piaci szegmensében magának helyet találni. Aki tudott, nemcsak többlet-jövedelemre tett szert, hanem tudást, szakmát és piaci ismereteket is szerzett, valamint szert tett arra a kapcsolati hálóra, amellyel maga és családja bizton válthatott rendszert s válthatta az egykor informálisan hasznosítható ismereteket immár effektív piacokra. Aki mindebből kimaradt, az egyre inkább az államra hagyatkozott -- s ahogy az állam a rendszerváltással mind hátrébb húzódott, úgy vált kiszolgáltatottsága mind felszámolhatatlanabbá és látványosabbá. Az elmúlt tíz év folyamatai azután e kettéválást intézményesítették: intézményesítették a gazdaság szerkezetváltásában, amely a tudások szintjén éppen a korábbi informális tudásfelhalmozásra alapozhatott, de intézményesítették szervezeti értelemben is. Ez utóbbi vonatkozásban a legtöbbet emlegetett váltás a privatizáció folyamata volt, de fontosságában vetekedett ezzel mindaz, ami közvetlenül az egykori informális szférából építkezett: a százezerszámra a piacra lépő kisvállalkozások, a lassan félszázezet számláló civil szerveződések, a befektető, bonyolító, tanácsadó szolgáltatások egész sora.

Ha mindebbe belegondolunk, aligha meglepő, hogy a piaci bekapcsolódás/be nem kapcsolódás választóvonalára mentén nemcsak a gazdaság intézményei válnak

ketté, hanem sorban hasadni kezdenek a korábbi nagy ellátórendszerek is: bomlik az oktatás rendszere, bomlik az egészségügyi ellátás és bomlik -legutóbb- a társadalombiztosítás rendszere. Együvé tartásuk csaknem lehetetlen: régi funkcióik ellátására mind kevésbé képesek, és hitelüket egyre jobban erodálja a mind masszívabbá váló társadalmi kritika. Úgy tûnik, nincs egyenes út a volt "szocialista" nagy ellátórendszerekből egy jóléti berendezkedés polgári intézményrendszerébe. A "szocialista" örökség egyszerû újraértelmezése elképzelhetetlennek látszik annak elõzetes lebontása nélkül. A lebontást pedig kikényszeríti az igény, hogy az "új" szolgáltatók igazodjanak igénybevevõik polgárosultságához: biztosítsanak autonómiát, biztosítsanak választhatóságot és szavatolják a szabályok szerzõdéses betartását. -- Hogy mindezenközben mi történik mindazokkal, akik e piaci-polgári világnak sohasem voltak részei és ma sincs reményük, hogy részeivé váljanak -- más lapra tartozó kérdés. Szemlátomást ez utóbbi lenne az, amit valahogy "az" államnak kellene megoldania. Világosan kettõs teendõ váratik tehát az államtól: bontsa le a hajdani "nagy" rendszereket, s hagyja, hogy a polgárok kimeneküljenek belõlük, ugyanakkor tartsa is meg e nagy rendszereket, hogy a kimenekülni nem tudóknak is legyen hol meghúzódniuk.

Az értékrend megváltozása felõl tekintve, ez az a kettõs elvárás, amely a politikai döntéshozatal számára megkönnyítette, hogy a társadalombiztosítás komoly reformjának "végigverekedése" helyett másutt nyisson szelepet, és a magánnyugdíj-pénztárak életre hívásával a nyomást az idõs kori öngondoskodás privát formái felé terelje. Közelebbi tartalmát tekintve, ez az értékrend a hosszú távra való biztonságos berendezkedés értékrendje, amelynek középpontjában az egyén áll. Ő az, aki sorsáért és jövõjéért felel, õ az, aki választ -- de õ az is, akinek a következményeket viselnie

kell, ha választása rossz volt, vagy egyszerűen nem választhatott, mert módja nem adatott rá. Hogy pontosan miképpen artikulálódik ez az értékrend, mely pontokon élvezi a társadalom többségének támogatását és hol vannak törésvonalai, azt igyekszem bemutatni az alábbiakban.

A közgondolkodás sajátosságai - a közvéleménykutatások tükrében

A társadalomtörténet-írás nagy álmai közé tartozik, hogy a mentalitás, a közgondolkodás, az értékrend változásait hosszú távú adatsorokkal követhesse nyomon. "Egy az egyben" egymással összevethető adatfelvételek azonban a legkritikább esetben állnak rendelkezésre. Hogy ez így van, az többé-kevésbé a vizsgált jelenség természetéből következik: a vélekedések, értékrendek verbális artikulációja többnyire jelentős időbeli késéssel követi a ténybeli cselekedeteket, a viselkedések változását. Azaz, a "nem tudják, de teszik" jelenségek mindig előbb válik a kutatás számára megfigyelhetővé, mint a cselekvésről alkotott vélekedések maguk. Nem is szólva azután arról, hogy a véleményformálásokat, attitűdöket döntően befolyásolja a tömegtájékoztatás: ha "divatba jönnek", a sajtóban, a rádióban és a TV-ben sokat és pozitív felhanggal szerepelnek egyes intézmények, eljárasmódok, viselkedési formák, akkor pusztán szereplésük módja is üzenethordozóvá válik, amelynek tartalma valahogy így szól: manapság "illik" ezt vagy azt tenni, "illik" ide vagy oda eljárni, "illik" ezt vagy azt igénybe venni. Hogy aztán az "illendőség" egyetértő kinyilvánításán túl, valóban úgy is cselekednek-e a megkérdezettek, ahogyan vélemény-nyilvánításuk szerint jónak tudják -- már más lapra tartozó kérdés. A közvéleménykutatások szociológiai kritikája többször bebizonyította: a tettek és a vélekedések között van ugyan megfelelés, de közös halmazukkal legalább egyenlő nagyságú a köztük lévő eltérések mértéke.

Mindennek előrebocsátását azért tartottam fontosnak, mert az alább elemzendő adat-sorok értelmezése többszörös óvatosságra int. Egyrészt különböző időszakok igen különböző társadalmi kontextusában született eredményeket vetünk egybe, hogy a történeti folyamatokat érzékelhessük -- az egybevetésnél azonban számolnunk kell azzal, hogy a fentebbi értelemben vett "illendőség" tartalmában *korszakváltó* határt jelent a rendszerváltás. Közelebbről, noha a magatartások, a cselekvések mezejében a magyar társadalom útja az államszocializmusból a piacgazdaságba *fokozatokon* keresztül vezetett és az évtizedes folyamat volt, a cselekvésekről folyó diskurzus szókészletének, beállítódásának váltása egyik percről a másikra következett be, azaz *gyökeres* volt. Márpedig vélemény-kérdések összevetésénél, a belőlük kirajzolódó történeti tendenciák elemzésénél nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy nemcsak mást, hanem máshogyan is kellett mondani a nyolcvanas években, mint a kilencvenesekben. Másrészt óvatosaknak kell lennünk azért is, mert -és ez főleg a jelenkori adatok értelmezésére áll- a ma megannyi közvéleménykutatás által demonstrált tömeges piacpárti beállítódás mellett a tényleges piaci részvétel és -szélesebben- a polgári életfelfogást követő életvitel elé a lakosság széles rétegeiben számos akadály és nehézség gördül. Ezért a vélemény-adatokat akként kell értelmeznünk, amik: véleményekként. Óvakodnunk kell azonban attól, hogy mai vagy jövőbéli magatartások előrevetítésére használjuk őket.

Mindezen megfontolások előrebocsátása után hadd ismertessem röviden azt a két felvétel-csokrot, amelyekre az alábbiakban támaszkodom. Az első közülük a mára már megszűnt Tömegkommunikációs Kutatóközpont három egymást követő időpontban (1982-ben, 1984-ben, majd 1987-ben) a felnőtt lakosságot reprezentáló 1000-1000 fős mintán végrehajtott kutatás-sorozata volt. A második csokorba pedig a

TÁRKI évente többször megismételt, 1998-ban a nyugdíj-kérdésre külön is “kihegyezett” Omnibusz-vizsgálatai tartoznak, amelyeket valamivel nagyobb -1500 fős- mintákon “futtatott” az intézmény. Mindkét felvétel-sorozat személyes felkeresésen nyugvó kérdőívekre épült, a kérdőívek rendeltetése azonban más és más volt. A TK-felvétel kifejezetten a lakosság szociálpolitikai természetű véleményalkotását, illetve a vélemények módosulásának hátterét kívánta feltárni. A TÁRKI-kérdőívek pedig -egymást követő, ám tematikusan egymástól lényegesen különböző- kérdés-blokkok megfogalmazásával, a válaszadók politikai, gazdasági véleményeinek, jövő-kilátásainak, ítéleteinek és előítéleteinek széles skálájára voltak kíváncsiak. E különbségek jelentősen befolyásolták a kérdések -közelebről, az idős korra, illetve a nyugdíjakra vonatkozó kérdések- megközelítésének módját. Ezen túlmenően, az első esetben a meginterjúvult válaszadók mintegy “beleélték” magukat a szociálpolitikai döntéshozatal helyzetébe és prioritások, intézkedések, valamint intézmények között választottak, míg a másodikban kevésbé kellett körbejárniuk egy-egy problematikát, viszont érdekes összefüggések feltárására kínált alapot az egymáshoz kevésbé illeszkedő kérdésblokkokra adott válaszok közötti koherencia vizsgálata, illetve a kivilágító értékrendek belső logikájának felfejtése. A kontextusok e különbségei -mint azt a szakirodalomból és a tapasztalatból egyaránt tudjuk- jelentős eltéréseket okozhatnak még szemre hasonló jelenségek iránt érdeklődő kérdések válaszmegoszlásaiban is. Így azokat mindenképpen érdemes szem előtt tartanunk akkor, amikor az értékrendek változásának időbeli trendjét kívánjuk felrajzolni.

Az említett felvételek¹² által befogott másfél évtized adatszerűen is követhető fejleménye az idős korról való gondoskodás fontosságának töretlen növekedése. Az már a nyolcvanas évek első felében is megfigyelhető volt, hogy -demográfiai és társadalmi különbségektől lényegében függetlenül- meglehetősen erős konszenzus jelölte ki a korabeli magyar társadalomban a legnehezebb körülmények között élők körvonalait, és hogy közöttük az idősek -különösen a magányosan élő öregek- igen előkelő helyet foglaltak el. A konszenzusos vélekedés nemcsak más rétegekhez képest tartotta helyzetüket igen nehéznek, hanem a szociálpolitikai teendők prioritásrendje felől is: a rokkantak és a sokgyerekesek mellett, a megkérdozettek egyértelműen a nyugdíjasok helyzetjavítását sorolták az égető és elsőrendűen rendezendő szociálpolitikai problémák közé. Ez pedig azzal függött össze, hogy úgy érzékelték: a nyugdíjak egyre kevésbé biztosítják a nyugdíjasok megélhetését, és közülük is mindenekelőtt a kisnyugdíjasok létfeltételeit.

Azt persze, hogy e helyzeten miként lehetne változtatni, már távolról sem ennyire egybehangzó módon látták a válaszadók. Amint a kérdőív dichotóm formában tudakolta, hogy inkább az aktív keresők vagy inkább a nyugdíjasok, utóbbiak közül valamennyiük vagy inkább a legrosszabb körülmények között élők helyzetén kell-e az államnak segítenie -- a vélemények erősen szóródtak. A kutatásból készült összefoglaló jelentés így ír erről:

¹²A nyolcvanas években megfigyelhető tendenciákat illetően, a részletes adatok megtalálhatóak a következő kiadványokban: Angelusz Róbert - Nagy Lajos Géza - Tardos Róbert: *Szociálpolitikai kérdések a közgondolkodásban*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986., illetve Angelusz Róbert - Nagy Lajos Géza - Tardos Róbert: *Az 1987. őszi szociálpolitikai közvélemény-kutatás eredményeiről készült előzetes tájékoztató*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988.

“...ma -amikor a közvélemény fokozódó elhelyezkedési nehézségeket észlel-, jóval kevesebben tartják fontosnak, hogy ‘a nyugdíjasok számára megfelelő munkaalkalmakat biztosítsanak’, mint három évvel korábban (az 1-5 értékelések átlaga 3,68-ról 3,38-ra csökkent). E kérdés megítélésében növekedtek a rétegek közti különbségek. A (nyugdíjasoknak szánt -- Sz.J.) megfelelő munkaalkalmak biztosítását ma főleg az aktív korcsoportok tagjai szorgalmazzák kevésbé. Hasonló mértékben csappant meg (az átlagos értékelésben 4,13-ról 3,67-re, ami az 1982-es szintnél is alacsonyabb) a nyugdíjjogosultság általános kiterjesztésének támogatása. E változás leghatározottabban a magasabb iskolázottsági csoportokban ment végbe (így a diplomásoknál 4,00-ról 3,33-ra csökkent a szóban forgó érték).”¹³

A kép teljességéhez persze az is hozzátartozik, hogy a nyugdíjasok helyzetének rosszabbodását a kérdezettek nem elszigetelten szemlélték: úgy látták, hogy az élet mindenkinek és minden téren nehezebbé válik. A nyugdíjasok esetében a “kitüntető” körülmény legfeljebb annyi, hogy az aktív rétegeknél kevésbé van módjuk arra, hogy egyéni erőfeszítések útján igyekezzenek korábbi életnívójukat fenntartani, illetve, esetükben az általános romlást tetézi, hogy a nyugdíjak szintje egyre inkább elmarad a keresetekétől -- a létforma váltása tehát effektív anyagi megrázkódtatással jár. A kiutat a kátyúból ezért -s ez egyúttal a fenti idézetben foglaltak tágabb magyarázata is- a gazdaság jobb működésében kell keresni: az állam dolga nem annyira különféle direkt juttatási formák biztosítása volna, mint inkább az, hogy szélesebb körben teremtsen megfelelő színvonalú munkalehetőségeket, s hagyja, hogy az emberek maguk boldoguljanak.

¹³Angelusz Róbert - Nagy Lajos Géza - Tardos Róbert: *Az 1987. őszi szociálpolitikai közvélemény-kutatás eredményeiről készült előzetes tájékoztatás*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont,

A három egymást követő felvétel fontos tanulsága tehát, hogy bármilyen oldalról közeledtek is a dologhoz a kérdőívek egyes kérdés-blokkjai, a válasz-megoszlások egyértelműen az államtól való rugalmas elszakadás törekvését, illetve az állam szerepének újrafogalmazására irányuló igény egyre markánsabb kinyilvánítását jelezték. Ez közelebbről azt jelenti, hogy -ellentétben az akkortájt gyakorta hangoztatott vádakkal- a nyolcvanas évek magyar lakossága helyzetének javítását már távolról sem "az" államtól, hanem inkább az állam dolgaként szemlélte közszolgáltatoktól várta. Nem nagy elosztórendszereket akart, hanem tiszta elveken és a jó munka megbecsülésén nyugvó gazdaságpolitikát, központi erőfeszítéseket az iskoláztatás színvonalának emelése terén és világos elosztási prioritásokon alapuló szociálpolitikát -- olyat, amelynek középpontjában a munkavégzésre képtelen csoportoknak a szegénységgel szembeni védelme áll. Ha jól meggondoljuk, ebben az állam-felfogásban már csírájában ott van a fentebb jellemzett kettősség: egyfelől mérséklődjék az állami gyámkodás, és adja át helyét a boldoguláshoz szükséges "fair" viszonyok megteremtésének, másfelől pedig az állam vállalja fel markánsabban a dolgát -- nyújtson színvonalas közszolgáltatásokat és tisztességes szociálpolitikát. E kettős felfogás -és ez persze nem véletlen- azok számára volt a leginkább összeegyeztethető, akik maguk már ekkortájt is viszonylagos függetlenséget élveztek és képesek voltak e függetlenség kamatoztatására: inkább a városiak, mint a falusiak, inkább az iskolázottak, mint az iskolázatlanok, inkább a szellemi vagy szolgáltatási munkákat végzők, mint a hagyományos kétkézi munkások, inkább a több pilléren állók, mint a megélhetésükben államfüggők és inkább a fiatalabbak, mint az öregek azok, akik az államnak az előbbieken jelzett jelentős szerepátértelmezését

követelnék. Azok pedig, akik számára alternatíva nélküli az állam nyújtotta biztonság erodálódása -mert nincs amivel kiváltsák hanyatló vagy visszavonuló szolgáltatásait és juttatásait-, egyszerűen beletörődéssel vagy keserű frusztrációval szemlélik, ami történik, de maguk sem remélik, hogy az idő kerekén fordíthatnának. Azaz, a fenti kettősséggel szemben nemigen rajzolódik ki alternatív állam-koncepció: az államszocializmus állama már mindenképp "leváltásra" szorul, s a vele szembeni alternatíva egyedül a piaci alapú berendezkedés lehet. A közvéleményben ez éppen úgy világos, mint az ezidőtájt formálódó politikai pártokban, amelyek között éppenséggel az államra vonatkozó elgondolásaik rokonsága teremt utóbb tartósnak - minden egyéb vitájuk és konfliktusuk közepette is tartósnak- bizonyuló konszenzust.

A kilencvenes évtized végén folytatott közvéleménykutatások elsősorban e többségi véleményformálás *megszilárdulásáról* tesznek tanúbizonyságot. A közgondolkodás ezidőre beérett áthangolódásának legfőbb jele, hogy egy évtized elteltével *domináns*á válik a meggyőződés: az idős korra az embernek hosszasan készülnie kell. Nem várhatja ölbe tett kézzel, hogy "majd csak történik valami", nem számíthat állami gondoskodásra és nem építhet arra sem, hogy örökké lesz majd munkája. Azok a több felvételen át megismételt kérdéssorok, amelyek afelől tudakozódtak, hogy a ma még aktív életkorban lévők hogyan készülnek majdani nyugdíjas éveikre, egybehangzóan és szinte "unalmasan" ismétlődő százalékos pontossággal mutatják, hogy az emberek elsőprő többségének -a 60 évnél fiatalabb felnőtt lakosság több mint háromnegyedének- ma már "interiorizált" gondolata az öngondoskodás. Ami igazán meglepő és új fejlemény -egyúttal ellentétes is a szociológus várakozásaival-, az az, hogy az idős éveikre tudatosan készülők arányaiban nem differenciál többé sem a kérdezettek életkora, sem nemük, sem

lakhelyük, sem foglalkozásuk, sem jövedelmük -- az egyetlen tényező, ami számít, az iskolázottságuk. Azaz közelebbről arról van szó, hogy az idők során "kiegyenlítődtek" azok a különbségek, amelyek mentén számos kutatás korábban úgy találta, hogy a fiatalabb korosztályok érzéketlenebbek az idős kori megélhetés problémáira, mint a nyugdíjhoz közelebb álló középgenerációk; hogy a nők a férfiaknál inkább hagyatkoznának az állam támogatásaira és idegenkedőbbek a piaci megoldásokkal szemben; hogy a falusiak tradicionálisabb beállítódásúak -ezért "állambarátabbak"-, mint a városiak; hogy a jobb keresetet biztosító foglalkozásokban ülők hajlamosabbak a fizető, ugyanakkor önrendelkezést és szabad választást biztosító piaci megoldások elfogadására, mint a kevésbé megbecsült és egyúttal szerényebb posztokon dolgozók. Ez a "kiegyenlítődés" persze sokféle tartalmat gyúr együvé: a körülmények változásának kényszerű tudomásul vétele éppen úgy benne foglaltatik, mint az új változatos formák támogatásának aktív mozzanata. Ennek ellenére valós ténynek látszik, hogy az embereket e kényszerek és választások aktív lépésekre sarkallják: egy vagy más formában -és e formákról alább még szó lesz- kezükbe vették sorsuk irányítását. A "kiegyenlítődés" e sokféle metszete mellett válik igazán érdekessé, hogy a megoszlások az említett markáns különbségeket jelzik viszont az iskolázottság dimenziója mentén: az egyetemest végzettek között rendre mintegy 15-25 százalékkal többen (94 százalék körüli részesedéssel) vannak azok, akik valamilyen aktív választásforma választásával készülnek idős napjaikra, mint az érettségivel kevesebbel rendelkezők között (így például, a megfelelő arány a nyolc általánost végzettek között 1998 nyarán 68 százalék volt). Azaz, az öngondoskodás és a hozzá szükségszerűen kapcsolódó hosszú távú előretervezés képessége-lehetősége elsősorban a szó tág értelmében vett kulturális kérdés: nem annyira a napi konkrét életfeltételek, mint

inkább a világban való tájékozódás, az ehhez szükséges ismeret és tudás, valamint az ismeretek és tudás-elemek által alakított beállítódások a meghatározói annak, hogy e képességet-lehetőséget valaki mozgásba lendíti-e vagy sem. Ha már mozgásba lendítette, az anyagi létfeltételek persze meghatározóak lesznek abban, hogy az előretervezés milyen formáját választja az illető. A döntő mozzanat azonban a rubikon átlépése -- s ez többé-kevésbé független az emberek tehetőségétől, erősen függ azonban kulturális miliőjüktől.

Akik viszont az említett rubikont átlépték (és ez -az egymást követő felvételek tanúsága szerint- manapság a "még nem idős" 60 év alatti felnőtteknek már mintegy négyötöde), azok egységesek ugyan abban, hogy mindnyájan "gondolnak öreg napjaikra", de hogy hogyan és mi módon, az már igencsak tarka képet mutat. A skála az önnön erejükben és "örök" munkaképességükben bizóktól az "összébbszűzódzkodásra" hagyatkozókon, illetve szorgosan előre takarékoskodókon át a vállalkozni, tőkét és pénzt befektetni és forgatni tudókig terjed -- és persze talán mondani sem kell, hogy az elképzelések, fantáziák aszerint szóródnak, ahogyan szóródnak a befogható világban szerzett tapasztalatok is. Így a felkészülés konkrét formáiban már nem csupán a tudás és a modern piaci formákról szerzett ismeretek, hanem a jövedelem és a vagyon is differenciál. A tehetősebbek -értelemszerűen- előre menekülnek, a szegényebbek szorosabbra fogják a gyeplőt. Az előbbi csoport fiatalabb korosztályai "jól fizető" piaci megoldásokkal kísérleteznek (értékpapírok vásárlása, részvények forgatása, tőkésítési célú ingatlanvásárlások, stb.), az idősebbek pedig -akik számára az új piaci eljárások "anyanyelvi" szintű kezelése már megoldhatatlan feladat- a takarékoskodás hagyományosabb formáit választják. De e könnyen értelmezhető életkori különbségtől eltekintve, a jómódú csoportok egyik

abban, hogy az idős kor megalapozását anyagi felhalmozás útján képzelik el (mintegy 85 százaléku nyilatkozott így), s elképzeléseik palettáján az állami segítség valamely formájának igénybevétele már az említések szintjén sem kerül elő. A várható “állami” nyugdíj a szemükben egyike csupán a már régtől megszokott módon több forrásból összerakott jövedelmeknek -- és semmiképpen sem a legfontosabb a források közül. Ami ezzel szemben a szerényebb anyagi körülmények között élőket illeti, ők alapvető stratégiájuknak a fogyasztás korlátozásán nyugvó takarékoskodást, lakásuk rosszabbra cserélését és a különbözetből származó “bevételek” felélését, illetve az örökös munkavégzést tekintik. Igen, tudják ők is, hogy idős korukra magukon és családjukon kívül más segítségre nemigen számíthatnak, de tudják életük realitását is: az idős kori megélhetés számukra javarészt csak a lemondások és összességében húzóadások különböző módoszatai közötti “zsonglörködéssel” biztosítható. Persze minél fiatalabb valaki, annál kevésbé egyértelmű a megfelelés a mai anyagi helyzet és a majdani idős kori perspektívák között -- ennek tudhatjuk be, hogy azért a szegényebbek láthatárán is felvillan a jövőbeni befektetési lehetőségek ígérete vagy az, hogy szert tehetnek még egykor tőkésíthető jövedelemtöbbletre is. Ezeknek az álmoknak az említési gyakorisága azonban az arányt tekintve alig több mint harmada a jómódúakénak.

A beállítódások itt vázolt fokozatos átalakulása adhatja számunkra a hátterét annak, amiért a magánnyugdíj-pénztárak felállása olyan váratlan és tömeges sikert aratott. Az emberek “olvasatában” ezek a pénztárak végre szelepet nyitnak a célirányos idős kori megtakarításnak: nem kell többé rafinált és kockázatos vételek-eladások szövevényébe bonyolódni, hogy legyen egy kis felhalmozás; nem kell ügyvédekkel és bonyolult végrendeletekkel bajlódni, hogy az utódok hajba ne kapjanak majd az örökölhető vagyonkán; nem kell áttekinthetetlen intézmények

személytelen bürokrataival levelezgetni és “kitanulni” érthetetlen jogi érvelésüket; és - ami talán a legfontosabb- van végre egy új intézmény, ami neve szerint is az, amit funkciója szerint hírdet. Márpedig mindezek olyan szükségletek, amelyek -régén várva, de ki nem elégítve- ott voltak a levegőben. Nem, nem arról van szó, hogy végképp le kellene mondani az “állami” társadalombiztosításról. Fontos az továbbra is, hiszen “arra a kis nyugdíjra mindenkinek szüksége van”. Nem “vagy-vagy” volt itt a választás az emberek értékrendjében, hanem “is-is”: régen közhelyessé vált tudás a számukra, hogy a társadalombiztosítástól csak keveset remélhetnek, ami mellett ma már tömegesen többet és jobbat várnának -- legyen tehát erre a “többre” is mód.

Az egymást követő Omnibusz-felvételek adatsorai híven mutatják az itt jelzett kettősséget. Amikor arra kérték őket, hogy pénzük biztonságos kezelése, illetve várható nyugdíjuk nagysága tekintetében vessék egybe, amit a társadalombiztosítástól és amit a magánpénztáraktól remélhetnek, az emberek finom distinkciót tettek: míg pénzük biztonsága szempontjából körülbelül egyforma arányban helyezték bizalmukat az egyik, illetve a másik ellátási formába, addig egyértelműen a magánpénztárak felé billent ítéleteik mérlege az anyagi haszon dolgában. Persze ezt a “fő trendet” ismét jócskán árnyalja az eltérő tapasztalat. A kevésbé iskolázott, szerényebb jövedelmű rétegek, közöttük is elsősorban a kétkezi munkások valamivel inkább “tb-hívők” a bizalom dolgában, mint a náluk jobb helyzetben lévők, és ez utóbbiaknál valamivel kevésbé remélik, hogy az új szisztéma jobb nyugdíjat hoz majd a portára. Az igazi vízvonal az azonban nem is annyira a két rendszer egymással szembeni előnyeinek és hátrányainak latolgatásában mutatkozik a jobban iskolázott, jobb helyzetű (többnyire városiak) rétegek és a hátrányosabb körülmények között élők között, hanem abban, hogy míg az előző csoportok a kétpillérű nyugdíjrendszer *egésze* iránt bizalommal

vannak, addig az utóbbiak között markáns al csoportot képviselnek a kétségeket és általános bizalmatlanságot hangoztatók. Ez a beállítódásbéli különbség nyilván abból adódik, hogy kinek mit hoztak az új idők: nem egyszerűen a nyugdíjrendszerrel szembeni bizalmatlanság, hanem a csalódottság az “egészen úgy ahogy van” olvasható ki ugyanis abból, hogy a társadalmi megosztottság bármely dimenzióját tekintjük is, a hátrányosabb helyzetű csoportok rendre szignifikánsan magasabb százalékarányban fejezték ki reménytelenségtől átítatott bizalmatlanságukat a törvények és az általuk életre hívott intézmények iránt, mint a jobb helyzetben lévők. Még markánsabb e kép fordítottja, ha a teljes bizalmat szavazók arányait nézzük. Miközben a szellemi dolgozók között a fizikaiak közöttinek éppen duplája az aránya azoknak, akik az új nyugdíjrendszer jó működését sem az intézmények zavaraitól, sem a kormányzati ígéret megsejtésétől nem látják veszélyeztetve, ugyanez az aránykülönbség a felsőfokú végzettségűek és az érettségínél kevesebbrel rendelkezők között két és félszeres, az anyagi fogyasztás szintjét tekintve, a gazdagok és a szegények között pedig éppen háromszoros.

Mindezek után érdemes kissé alaposabban is szemügyre vennünk azokat a közvetlen tartalmakat, amelyek az új rendszer iránti várakozásokat, illetve a várakozásokban való esetleges csalatkozás félelmeit táplálják. Vajon mennyiben igaz, hogy az új pénztárakban az emberek alapvetően az idős kori megélhetés tisztességesebb feltételeinek megteremtését üdvözlük, és mennyiben van szó arról, hogy tisztán “piaci” módon tekintenek az intézményekre -- újabb befektetési lehetőségként, pénzük jobb elköltésének újabb módozataként értelmezve azokat.

A magánnyugdíj-pénztárak létesítését megelőzően a sajtóban és a tömegtájékoztató egyéb csatornáin a legkülönbözőbb aktorok a kétpillérű

nyugdíjrendszer, illetve az új magánnyugdíj-pénztári hálózat számos előnyét sorolták elő. Emlegettek fokozottabb biztonságot az idős évekre; sok szó esett a várható piaci előnyökről; felvonultatták a pénzügyi szaktudás fontosságának érveit; a jótékony tőkepiaci hatásokat; a személyre szóló szerződéses viszony értékeit; a demokratikus játékszabályok intézményes biztosítékait és megannyi más fontos szempontot. Természetesen a propaganda csak akkor ér valamit, ha értő fülekre talál. Az értő fülek pedig ott vannak, ahol az új rendszer régtől érlelődő szükségletekre simul. Így fontos értelmezési háttérrel nyújt az új nyugdíjrendszer népszerűségének megértéséhez annak feltárása, hogy a sokféle emlegetett előny hol és kiket szólított meg. Az egymást követő felvételek visszatérő kérdéssorai nyomán viszonylag árnyalt képet kapunk minderről.

A korábban elmondottak után talán nem meglepő, a fentebb dichotóm módon felvetett “szociálpolitikai vs. piaci” természetű várakozások arányait tekintve azonban igencsak figyelemreméltó jelenség, hogy a magánnyugdíj-pénztárakkal szemben felmerülő fontos követelmények rangsorát messze mindent megelőző arányban a *biztonság* vezeti: ez az alapérték a megkérdezettek elé tett listán felsorolt kilenc közül¹⁴ az említéseknek éppen a felében szerepelt a választott értékek vezető első helyén. Ezt a kiugró arányt annál is inkább érdemes hangsúlyoznunk, mert a kérdőíven szereplő kérdés a válaszadót kifejezetten a “biztonság” és a “jó megtérülés” közötti mérlegelésre szólította fel, azaz döntenie kellett: a nagyobb biztonság

¹⁴Az elvárásokat tudakoló kérdés így szólt: “Kérem, válassza ki azt a három elvárást, amelyet Ön a legfontosabbnak tart egy nyugdíjpénztár esetében?” A választásra felkínált “étlap” pedig így szólt: biztonságos pénzkezelés; sok tag és nagy tőke; bármikor hozzá lehessen férni a pénzhez; hozzáértő szakemberekből álló vezetés; megbízható emberekből álló vezetés; bele lehessen szólni a vezetőválasztásba; bele lehessen szólni a befektetésekbe; magyar tőke álljon mögötte; külföldi tőke álljon mögötte. -- Az elemzés az első helyen említett választások feldolgozásán nyugszik.

érdekében esetleg bizonyos piaci előnyökről is kész-e lemondani. A megfogalmazás pontosan így szól: (Az Ön által egy nyugdíjpéntár esetében legfontosabbnak tartott elvárás:) “Biztonságosan kezelje a pénzt, még akkor is, ha alacsonyabb kamatot fizet”. A “biztonság” magyarra fordítva ebben az összefüggésben tehát “megbízhatóságot”, “kontrollálhatóságot”, “a szerződéses viszony betartását”, “átláthatóságot” jelent. Különösen érzékletessé válik ez a tartalom, ha a választások sorrendjében utána következővel együtt tekintjük. A második helyre ugyanis az “emberi tényezők” kerültek: a pénztárak vezetőinek szakértelme és megbízhatósága a megkérdezetteknek valamivel több mint egynegyede számára volt a rangsor élére helyezett érték. Érthető is ez, hiszen az új intézményrendszer személyes garanciái nélkül sem a piaci haszon, sem a kalkulálhatóság, sem a bizton tervezhető örökség nem szavatolt. Ha belegondolunk, ezért joggal minősíthetjük a személyes garanciákra adott voksokat is az előbbi értelemben felfogott “biztonság” témakörébe tartozóaknak (legfeljebb ugyanis árnyalják azokat), és hívhatjuk fel a figyelmet arra, hogy -mindent egybevetve- a felnőtt lakosság több mint *négyötöde* számára ma elsődlegesen és minden más előtt valóan az új intézmény biztonsága jelenti a vonzerőt. Ez pedig a fentebb leírtnál implicitebb, ugyanakkor élesebb kritikája is a társadalombiztosítás átláthatatlan és kontrollálhatatlan rendszerének, miközben egyúttal a legnagyobb tőkéje -bizalmi tőkéje- a létrejött új intézményrendszernek. A négyötödös voksolási arány már jelzi, hogy egyelőre az említettek mögött a többi érték a háttérben kullog: a legszegényebbek számára persze sokszor említett vonzó jellegzetesség az új pénztárak “takarékpénztári” jellege, azaz az, hogy az emberek összegyűjtött pénzükhöz idővel hozzáférnek és ki is vehetik azt. Ez a vonzerő azonban számukra is másodlagos a biztonság értékével szemben. Azt pedig csak elvétve találjuk, hogy az emberek igazán

gyakorolni kívánnák kistulajdonosi elvi jogaikat: igaz, a fővárosi képzetesebb rétegekben az új intézmények demokratikus működtetésének igénye elő-előkerül, de a helyzet itt is az, mint az előbbieken: a biztonság mindenek felett való. Végképp keveseknek számít a tőke "színe"; más közvéleménykutatásokkal összhangban, a hazai lakosság a magánnyugdíj-pénztárak mögött álló tőke tekintetében is túlnyomórészt kozmopolita és racionális: a tőke dolga nem elsősorban az, hogy nemzeti lobogót lengessen, hanem, hogy megtérüljön és gyarapodjon. Az, hogy sok legyen belőle -- fontos a biztonsághoz. De az már másodlagos, hogy honnan származik, ha garanciát nyújt.

A biztonság iránti elsöprő igényben és a biztonság-igény mögött tömegesen meghúzódo attitűdökben lelhetjük meg a magyarázatát annak, amiért az emberek "érzéketlennek" mutatkoztak a szakmai körökben nagy aggodalmakat és az új intézményrendszerbe vetett bizalom esetleges megrendülésétől való félelmet kiváltó 1998-as tőzsde-krachhal szemben. Nem vetődött fel bennük, hogy az értékpapír-piac megroppanása közvetlenül is érintheti őket: a nyugdíjpénztárak számukra -láttuk-eleve sem a meggazdagodás, hanem a pénz biztonságos "tárolásának" intézményei. Ugyanezzel az attitűddel függ össze, hogy a fogyasztók -hasonlóan- különösebb indulatok nélkül vették tudomásul az immár másodjára befagyasztott járulékmegosztás tényét, azaz azt, hogy az új parlament "felülírta" a régi által hozott törvényt, és évekre a kezdeti hat százalékos szinten rögzítette a magánnyugdíj-pénztárakba átutalható személyi járulék arányát. Az emberek többsége ezeket az eseményeket a piac, illetve a kormány megbízhatatlanságának számlájára írta és mintegy eleve "bekalkulálta". Magukon a nyugdíj-pénztárakon egyszerűen *más* tulajdonságokat kért számon. (Az persze más lapra tartozó kérdés, hogy hosszabb

távon -több év tapasztalata alapján- valószínűleg előtérbe kerülnek majd a piaci jellegű elvárások és kalkulációk. Ma azonban egyszerűen az új alternatíva léte a legfontosabb.)

Ha pedig mindez így van, akkor azt kell mondanunk, hogy a magánnyugdíj-rendszer bevezetése mindenekelőtt az amúgy széles társadalmi körökben megrendült biztonságérzet helyreállítása szempontjából mondható sikertörténetnek. Politikai sikerről van szó elsősorban, és így értelmezhetjük a pénztárak iránti nagy érdeklődés mutatóit is. A népszerűségnek egyelőre kevés köze van a piaci teljesítményhez, de akár a piaci elvárásokhoz is. Nem idős kori életnívójuk megemelését, hanem kiszolgáltatottságuk mérséklését remélik az emberek az új intézményektől. Az előbbi vonatkozásban -láttuk fentebb- a magyar társadalom igen megosztott, az utóbbiban viszont többé-kevésbé egységes. Azaz, akár jómódúakról, akár szegényekről, akár iskolázottakról, akár képzetlenekről, akár városiakról, akár falusiakról, akár nőkről, akár férfiakról van szó, *létalapjainak* a mainál megbízhatóbb garanciáit az emberek többsége azonos modellben, a magánéletben már megszokott *“kétpillérűség”* kiterjesztésével képzelel el, miközben *megélhetésük* számukra ténylegesen elérhető *szintjéről* az emberek a lehetőségek határain belül -felhalmozással, befektetéssel, munkával vagy összébb húzódással- *maguk* gondoskodnak. Azaz úgy fogalmazhatunk, hogy az idős kori létforma kialakításában többé-kevésbé általánosan elfogadottá vált a *“vegyes felelősség”* és a vele harmonizáló *“vegyes ellátási formák”* gondolata. Az állami nyugdíjfinanszírozás létjogát senki sem vitatja. Erre a pillérre mindenképpen szükség van, még ha szintje elégtelen is, még ha szolgáltatásának színvonala alacsony is. Az emberek többsége azonban ennél többet és jobbat akarna. És ezt úgy tartják kívánatosnak és *“normálisnak”*, ha kinek-kinek módja nyílik arra,

hogy általa befolyásolhatatlan, de szokásjogilag visszavonhatatlan “állami” nyugdíját az államtól némileg eltávolított, polgáris és személyesebb intézmények által szavatolt idős kori kifizetésekkel kombinálhatja. És ez utóbbi megoldás lehetőségét vélik az emberek megtalálni a magánnyugdíj-pénztárak frissen létrehozott új intézményi hálózatában.

A magánnyugdíj-pénztárak -- közelről

Ha röviden összegeznünk kellene az eddig vázoltakat, azt mondhatnánk, hogy a magánnyugdíj-pénztárak életre hívása különböző forrásvidékekről induló, ugyanakkor az idők során egymásba fonódó és egymást “felhangosító” folyamatok összeérlelődésének logikus és szerves eredménye volt. Mint láttuk, a háttérben egyaránt ott munkált a mindennapi élet vitelének és mögöttes vezérelveinek tömeges polgárosulása, az idős korról alkotott közvélekedés fokozatos átfarmálódása, a nagy központi elosztórendszerekbe vetett bizalom tartós megrendülése és a társadalombiztosítás napi gyakorlatáról szerzett évtizedes kedvezőtlen tapasztalat. És akkor még nem beszéltünk a meghatározó jelentőségű makro-szintű motívumokról: a nyugellátás “rég” rendszerében egyre kezelhetlenebbé váló demográfiai átrendeződésről; a társadalombiztosítás kiadásainak megállíthatatlan növekedéséről, ami a pénzügyi kormányzatot egyre nyomasztóbb fizetési kötelezettségek elé állította; az államháztartás egyensúlyát évről évre mind erőteljesebben fenyegető hatalmas hiányról; a nyugdíjrendszer átalakítására tett kísérletek évtizedes kudarc-sorozatáról, valamint a társadalombiztosítás szervezeti rendjének megváltoztatása körül folyó harcokban a kilencvenes évek közepére kialakult -és mozdíthatatlannak látszó-

hatalmi patthelyzetről. Mindent egybevetve, azt mondhatjuk tehát, hogy a “gesztációs időszak” folyamatai különlegesen sokrétűek és különlegesen tartósak voltak. És éppen ez a sajátosságuk az, amiért e folyamatokra “történeti” szemmel pillantva, valójában meglepetéssel kell szemlélünk a tényt: az új intézményrendszer -mint Pallas Athéné Zeus fejéből- teljes fegyverzetben, mégis szinte látható előzmények nélkül lépett a hazai piacgazdaság színpadára. Pedig a hosszú érlelődés nyomán joggal tétélezhetne volna fel bárki, hogy a magánnyugdíj-pénztári hálózat -és vele az öngondoskodáson alapuló magánnyugdíjak egész új rendszere- kitartó kísérletezés és kiérlelt viták után kerül majd bevezetésre, és végleges formáját az elvárások sokszínű skálája fogja alakítani. Ez a várakozás annál is jogosultabb volt, mert megannyi gyakorlati részlet mellett, az íróasztalnál folyó tervezés szakaszában még az új berendezkedés *alapfunkciói* sem voltak egyértelműen megjósolhatóak. Nem volt ugyanis semmilyen nagykönyvben megírva és eleve elrendelve, hogy az új pénztárak inkább piaci ágensek vagy a lakosság bizalmának visszanyerését megcélzó “takarékpénztárak” lesznek-e, mint ahogy az sem volt eleve adott, hogy az állam szoros pórázon fogott magánosított jobbkezeivé válnak-e, vagy a piaci liberalizmus eszméjét tökélyre vivő autonóm aktorokká.

Amilyen hosszú volt azonban a látens érlelődési folyamat, olyan gyorsan -csaknem puccszerűen- történt a magánnyugdíj-pénztárak tényleges megalakítása: a nyugdíj-rendszer alapvető átszabását magáévá tévő kormányuléstől mindössze egy fél esztendő telt el a magánnyugdíj-pénztárakról szóló törvény parlamenti megszavazásáig, és ez utóbbtól számítva alig két hónap a pénztárak szervezését lehetővé tévő rendeleti startpisztoly eldördültéig, majd alig újabb négy, s már meg is nyitották kapuikat a belépők százezres tömegei előtt.

Ez a nagy sietség magyarázatra szorul. A magyarázat azonban külön kutatást kíván: hiszen csak sejthetjük, hogy az események tényleges alakulását alapvetően *politikai* természetű folyamatok szabták meg. Mert azért az erre utaló mozaikok többé-kevésbé összerakhatóak. Hiszen *politikai* természetű vitáktól és egymást követő hangos botrányoktól, vádaskodásoktól és fenyegetőzésektől volt akkoriban hangos a társadalombiztosítás; az MSZP-nek az államháztartási reformra elszánt, illetve a szakszervezetek tradicionális hatalmát védő meghatározó frakciói közötti *politikai* alkukat kellett sejtenuünk a közelgő választásokra való felkészülés eseményeit és kommentár nélkül hagyott napi kishíreit figyelve; *politikai* megállapodások állhattak az európai csatlakozást felgyorsító, ennek érdekében pedig “Európa-konform” piaci intézményeket ígérő hazai diplomáciai lépések hátterében; és *politikai* kérdés-méghozzá a közelgő választások kimenetelét nagy mértékben befolyásoló kérdés-volt akkortájt a hatalmon lévő kormánytól elidegenedő, mindinkább a FIDESZ felé kacsingató középosztály visszanyerése is. Mindezt mint a magánnyugdíj-pénztárak életre hívását közvetlenül meghatározó és arra döntő hatást gyakorló jelenség-együttest azonban egyelőre csak hipotetikus érvennyel fogalmazhatjuk meg: a jövő történészeire vár, hogy az egykor majd hozzáférhető társadalombiztosítási dokumentációk, pártközi és államközi tárgyalási jegyzőkönyvek, valamint az “érdekkörbe” tartozó piaci szerződések feldolgozásával és értő tanulmányozásával összerakják a törvényhozási sietség kellően részletezett és okadatolt történetét. A csaknem egyidejű értelmezésnek be kell érnie annyival, hogy a hozzáférhető (fél-nyilvános és nyilvános) dokumentumok “egybeolvasásával” igyekszik kideríteni a meghatározó szempontokat, illetve azok feltűnően változékony alakulását és a vezérmotívumok sorrendjében rövid idő alatt előállott látványos átrendeződés hátterét.

Egy ilyesfajta vizsgálódáshoz két kiemelkedő jelentőségű dokumentumot érdemes itt közelebbről is szemügyre vennünk: a kormány 1996. december közepén formába öntött javaslatát “az új nyugdíjrendszerre”, illetve “A magánnyugdíjról és a magánnyugdíjpénztárakról” szóló, 1997. júliusában elfogadott LXXXII. számú törvény egyes részleteit.

Az új szisztéma előnyeinek indoklásaként a Kormányprogram az alábbiakat írja:

“A Kormány a javasolt új nyugdíjrendszert a következők miatt támogatja:

4./ A nyugdíjrendszer átalakítása összhangban áll a nemzetközi tapasztalatokkal. Azokban az országokban, ahol csak felosztó-kirovó finanszírozású a nyugdíjrendszer, súlyos finanszírozási problémákkal küzdenek. A nyugdíjreform egyik célja éppen az, hogy ne járjuk be azt az utat, amelyek ezeknek a problémáknak a kialakulásához és tartós fennmaradásához vezetnek.

Magyarországon a vegyesfinanszírozású rendszerre való átállást különösen indokolják:

*4.1. El kell érni, hogy a **mindenki által** ma rossznak minősített nyugdíjrendszerünket úgy korszerűsítsük, hogy abban az egyének és a munkáltatók is az eddigieknél jobban érdekeltek legyenek.*

*4.2. Az új rendszer **garantálja az időskori anyagi biztonságot**, de úgy, hogy a nyugellátás színvonala arányban áll az állampolgár (és munkáltatója) által befizetett járulék-tömeggel és a járulékfizetés időtartamával, s ezzel az állampolgárokat a legális gazdaságban és a társadalombiztosításban való részvételre ösztönzi....*

*4.3. Az új nyugdíjrendszer javítja **az egyén érdekeltségét a rendszerben való részvételre**: ... mert a kötelező nyugdíj megtakarítás az egyén tulajdona, ellenőrizhetően neki gyarapodik az egyéni számláján. Az egyén számára külön értelmet ad, hogy a megtakarítási időszak alatt e nyugdíjjelem örökölhető, tehát kvázi életbiztosításként működik.*

4.4. A hosszútávra lekötött lakossági megtakarítások, illetve a gazdaság számára hosszabb távra igénybevehető hitelek aránya jelenleg igen alacsony. Ezen képes javítani a tőkefedezeti finanszírozású nyugdíjrendszer részbeni bevezetése

azáltal, hogy a megtakarítások minimum 10 évig, de inkább 20-30 évig **a gazdaság forrásait is bővítik**. ... A nemzetközi tapasztalatok igazolják, hogy az ilyen rendszerű nyugdíjcélú megtakarítások tartósan jobb hozam elérésére képesek, mint a felosztó-kirovó rendszerűek.

4.5. ... Az évről-évre halmozódó, tartós megtakarítás **jótekonnyal hatással van a gazdasági tevékenységre**, csökkenti az inflációt, a kamatok mértékét, és ezen keresztül az államháztartás kamatterhét is. Ilyen pozitív hatás kifejtésére egy felosztó-kirovó nyugdíjrendszer nem képes.

4.6. Az új nyugdíjrendszerre való javaslat **széleskörű kalkulációkon és modellszámításon** alapul. ... Számításaink szerint a tőkefedezeti nyugdíj-elem bevezetése hosszabb távon akár a duplájára is növelheti a vállalkozások belföldi hitelfelvételi lehetőségeit, s ezzel olyan beruházások valósulhatnak meg, amelyek a gazdasági növekedés gyorsulásának, a bérek és a nyugdíjak további emelkedésének eszközei lehetnek.”¹⁵ (Kiemelés tőlem -- Sz.J.)

A fél évvel később elfogadásra került törvény “Működési alapelvek, alapvető rendelkezések” című fejezetében pedig a következőket olvashatjuk:

“5. § (1) Az **önkormányzati működés** elvének megfelelően a pénztárra vonatkozó alapvető döntések meghozatalára kizárólag a pénztártagok jogosultak.

(2) A **szabad pénztárválasztás** joga abba a pénztárba való belépéssel, illetőleg átlépéssel gyakorolható, amelynek az SzMSz-e ezt nem korlátozza. **Tilos a pénztártagok** vallási, faji, etnikai, illetőleg politikai meggyőződés, kor és nemek szerinti **megkülönböztetése**.

(3) A **kölcsönösség és az öngondoskodás elve** alapján a pénztártagok közösen teremtik meg a pénztár működésének és szolgáltatásainak fedezetét, a pénztárak pedig az Alap létrehozásával és fenntartásával az e törvényben meghatározott módon gondoskodnak a pénztárak szolgáltatási kötelezettségének teljesítéséről. A pénztártagok a felhalmozási időszakban befektetői, a járadékos időszakban befektetői és biztosítási kockázatközösséget alkotnak.

¹⁵ A Kormány javaslata az új nyugdíjrendszerre. Budapest, 1996. december 19.

(4) *A pénztártag követelése – a tulajdonlás elve szerint – a pénztártag tulajdona, amely az e törvényben foglaltak szerint örökölhető, illetve erre vonatkozóan kedvezményezett jelölhető. A pénztártag követeléséért a pénztár, illetve az e törvényben meghatározott feltételek szerint az Alap és a központi költségvetés tartozik helytállni.*

(5) *A zárt gazdálkodás elve az alábbiak egyidejű érvényesítését jelenti: ...*

*f) az egyéni számla és a szolgáltatási tartalékok, valamint a hozzájuk kapcsolódó biztonsági tartalékok kizárólag a pénztártagok követeléseinek kielégítésére használhatók fel, a pénztár, illetve a pénztártagok más kötelezettsége fejében **nem foglalhatók le és nem zárolhatók**, ...*

(6) *A pénztár gazdálkodásával és különösen befektetési tevékenységével – a biztonságos gazdálkodás elvét érvényesítve – úgy köteles vagyonát gyarapítani, hogy az szolgáltatási kötelezettségének teljesítését **ne veszélyeztesse**.*

(7) *A jó gazda gondosságának elvét megtartva a pénztár nevében eljáró személyek kötelesek a pénztártagok érdekében különös gondossággal eljárni.*

(8) *A nyilvánosság és az adatvédelem elvének megfelelően a pénztár működésére vonatkozó adatok nyilvánosak, kezelésükről, megőrzésükről – a szolgáltatások teljesítését követően – tíz évig az adatvédelmi jogszabályoknak megfelelően kell gondoskodni. Az egyes pénztártagok részére nyújtott szolgáltatásról, valamint követelésük összegéről – az e törvényben meghatározott kivétellel – csak egyedi azonosításra nem alkalmas, összesített adatok hozhatók nyilvánosságra.*

(9) *Az összehasonlítható teljesítmény elve alapján a pénztáraknak tevékenységükről – e törvény szabályainak megfelelően – olyan nyilvántartásokat kell vezetniük, és ezeket nyilvánosságra hozniuk, amelyek alkalmasak arra, hogy **a pénztárak teljesítménye** azonos adatokból és számításokból kiindulva **összehasonlítható és megismerhető** legyen, elősegítve ezzel a szabad pénztárválasztás elvének érvényesülését is.”¹⁶ (Kiemelések tőlem -- Sz.J.)*

A két idézett szöveg összevetése tanulságos következtetésekre ad módot. Bár nyilvánvaló, hogy más céllal és -részben legalábbis- más közönségnek születtek,

hangsúlyos szempontjaik szembeötlő különbségei mégis figyelmet érdemlőek. A mindössze egy hónaposra tervezett társadalmi vitát megalapozni hivatott kormányzati szöveg középpontjában egyértelműen a bevezetni szándékozott új rendszer kecsegtető *gazdasági* (ezen belül is elsősorban makro-gazdasági) előnyei és a *törvényes rend* működését elősegíteni remélt vonásai állnak: az egyén és a makro-gazdaság találkozó érdekeltisége; a járulékfizetési fegyelem megerősödése; a gazdaság szereplői által igénybe vehető források bővülése, stb. A törvény szövegezésében ugyanakkor az új rendszer *polgári* erényei domborodnak ki. Megannyi vonzó egyéni jogról és köztisztelőnek örvendő társadalmi értékről tanuskodnak azok a paragrafusok, amelyek az új pénztárak önkormányzatiságát, a szabad pénztárválasztás jogát, az egyéni tulajdonlás garanciáit, az adatközlés nyilvánosságát és a tisztességes verseny alapfeltételeit szabályozzák. Sőt, a törvényt szöveg alaposabb tanulmányozása révén az is kiviláglik, hogy a törvényalkotó végül is jelentékenyen visszanyesegette a kormány vehemens felhalmozási szándékait. A végül elfogadott szabályozás ugyanis rendkívül szűk körre szabta és szoros állami ellenőrzés alá rendelte a nyugdíjpénztárak hitelnújtásait és tőkebefektetési lehetőségeit, miközben komoly tartalékalapok és garanciális fedezetek képzését írta elő a számukra, egyúttal pedig -a kormányprogramban vázoltakhoz képest- kiterjesztette az egyén jogköreit is (mindenekelőtt a nyugdíjbefizetések fokozottabb védelme és a nyugdíjcélú felhalmozás örökölhetőségi feltételeinek liberalizálása révén). Azaz úgy is fogalmazhatunk, hogy szemben a kormányprogram “gazdaságpárti” jellegével, a végül megszülető törvény “egyénpárti” lett, amelynek középpontjában állam és

¹⁶ 1997. évi LXXXII. törvény a magánnyugdíjról és a magánnyugdíjpénztárakról

polgára új viszonyának hangsúlyos megfogalmazása és az új viszony garanciális feltételeinek aprólékos kimunkálása áll.

A súlypontok e jelentékeny áthelyeződése -megítélésem szerint- két dologra utal. Egyrészt arra a fentebb többször is említett tényre, hogy a nyugdíjkérdés hosszú ideje összetett politikai kérdés volt, s ezért az utolsó pillanatig nem volt megjósolható, hogy a nyugdíjpénztárak végül is melyik érdekeltségi kör "győzelme" révén nyerik el indító alakzatukat. S bár a közvéleménykutatások tanúsága szerint a köztudatban a parlamentről alkotott kép éppen az intézménynek a választópolgároktól való "elidegenedettsége" okán oly kedvezőtlen, a magánnyugdíj-pénztárakról szóló törvény jó hír ebben a tekintetben: a polgári alapértékek, valamint az állam és polgárai közötti tisztességes viszony feltételeinek középpontba állításával a törvény a lakosság egyik legalapvetőbb igényére válaszolt. Mégpedig úgy tette ezt, hogy az állampolgáriakkal ütköző *más* értékszempontoknak -köztük a kormányzatiaknak- látványosan hátrébb kellett húzodniuk. Az említett erőteljes súlyponteltolódásból kiolvasható második következtetés már kevésbé kedvező. A két dokumentum feltűnően nagy "feszítávja" azt jelzi ugyanis, hogy a nyugdíjpénztárak végül is meglehetősen borulékony talajon születtek meg. A kellően szilárd konszenzus hiánya pedig már magában hordta, ami azóta be is következett: noha igen hosszú távra szóló törvényről van itt szó, annak szava mégsem "szent". Ha ma a járulékmegosztás eleve elképzelt menetrendjén változtat az új kormányzatot támogató parlamenti többség, akkor holnap a törvénycsomag bármely más eleméhez is hozzányúlhat. Márpedig aligha kell hangsúlyozni, hogy ezzel éppen ott kérdőjeleződik meg a törvény hitele, ahol kezdeti népszerűségének titkát lelhetjük meg: állam és polgárainak újtipusú viszonyát rögzítő szabályrendszerében.

Az utóbb emlegetett veszély azonban 1997. nyarán még legfeljebb csak elvi síkon vetődhetett fel. És e veszéllyel szemben a mérleg egyelőre mindenképpen az előnyök oldalára billent. A törvény kihirdetése nyomán lázas ténykedés vette kezdetét. A nagy bankok és biztosítótársaságok már hónapokkal előbb kiképzett ügynöki körrel, a hatékony tagszervezési munkát ösztönző -finoman bekalibrált- bérezési és juttatási rendszerrel, valamint a külföldi anyaintézményekben kiképzett menedzseri gárdával várták, hogy az új pénztárak tényleges felállításához fogjanak; az önkéntes pénztári tapasztalatokon edződött ágazati és munkahelyi apparátusok az újabb szerepkörből adódó feladatok ellátására való képességüket latolgatták; a PR-cégek propagandaanyagok ezrein élesítették szaktudásukat és egymással szembeni versenyüket; a szaktárcák végrehajtási rendeletek és nyilvántartási rendszerek tömegeinek a közelgő január 1-jei időpontra való előállításán munkálkodtak; a munkahelyi humánpolitikai és bérgazdálkodási vezetők az átutalások új rendjéből rájuk háruló hatalmas feladattömeg ésszerű "egyszerűsítésén" fáradoztak (erről alább még szó lesz); az emberek -a megszólított állampolgárok- pedig egyelőre tájékozódni próbáltak.

A tájékozódás nem volt könnyű. Rendelkezésre álló hosszútávú adatsorok híján ugyanis nehéz volt a törvény háttérében álló számításoknál többet és életszerűbbet megtudni arról, hogy kinek éri meg és kinek nem az átlépés. Mint interjúinkból és a TÁRKI-kérdőívekből kiderül, az emberek többsége az ilyen irányú tájékozódást hamar fel is adta, és arra hagyatkozott, amit körülötte a "többiek" csináltak -- amit a kollegák, a főnökök vagy a közeli barátok javasoltak. De nemcsak a "megéri/nem éri meg" latolgatása volt nehéz, hanem az egymást túllicitáló pénztárak közötti választás is. A potenciális belépők kegyeiért ugyanis igen sokan versenyeztek.

1997. őszén ötven felett volt az Állami Pénztárfelügyelethez pénztáralapítási kérelemmel forduló szervezetek száma, és ha a január elsejei nyitásra végül ennél kevesebben vállalkoztak is, még mindig túlságosan sokan ahhoz, hogy a tagok várható létszáma alapján alakuló biztonság- és hozam-mutatókat akár az avatott szakemberek előre meg merték volna becsülni. Így aztán kevéssé csodálkozhatunk azon, hogy miközben a törvény a pénztárvalasztás egyéni szabadságjogát kiemelten hangsúlyozta, a valóságban e jog meglehetősen korlátozottan érvényesült. Hamar kialakult ugyanis a törvény "ésszerűsítésének" spontán társadalmi eljárása: a belépés legfőbb színtere a *munkahely* lett. Hogy ez így történt, az sokak gyakorlati érdekét szolgálta. Egyrészt a pénztárakét: a piac felosztásáért folyó ádáz harcban közülük az juthatott előnyhöz, aki a hajsza egy-egy lépésében "nagy falatokat" harapott a tortából. Nagy falatnak márpedig a sokezer dolgozót foglalkoztató nagy cégek számítottak. A hozzájuk vezető kapcsolatokért értelemszerűen ugyancsak nagy verseny indult. Ki-ki azon az úton indult el, amelyen tudott. Az országos fiókhálózattal, évtizedes ügyfélkörrel rendelkező bankok és biztosítók elsősorban "pultos" munkatársaikra építettek: a régi kapcsolati háló mozgásba hozatalával igyekeztek informális befolyást szerezni, hogy "kuncsaftjaik" egy-egy jó szóval utat nyissanak nekik a vállalati menedzserek és munkaügyi szakemberek tárgyalószobáiba. A többi már az ő dolguk volt: frissen szerzett ügynöki képzettségük birtokában, arcukon a "bennfentesség" mosolyával jó eséllyel indultak, hogy a náluknál talán profibb, de "kívülállóbb" külföldi cégek elől elorozzák az első tájékoztatás tagszervezési szempontból oly kitüntetett jogát. Az utóbb említett "külföldiek" inkább szakértelmükkel, a mögöttük álló hatalmas tőke és évtizedes nemzetközi tapasztalatok fedezetével, valamint a vállalati vezetői kör előtt megcsillantott külföldi befolyásukkal igyekeztek biztos vevőkört szervezni. Az

újdonatúj kis cégek átláthatóságukat, szolidarisztikus működési rendjüket, valamint demokratikus döntéshozatali rendszerük vonzerejét tűzték zászlajukra, és elsősorban az említett értékek iránt fogékony nagyvárosi szellemi rétegeket próbálták megnyerni. Végül az ágazati és munkahelyi pénztárak a szakszervezeti utat követték: a kollektív szerződések újratárgyalásával és kibővítésével irányították a tagságot az új pénztárba. A másik oldalon maguk a munkahelyek is fogadókésznek bizonyultak a tömeges szervezés befogadására. A meggyőző ügynök levette a vállukról az egyénekenkénti tanácsadás terhét, a tájékoztatás "termelési értekezlet"-jellege pedig egyúttal mintegy legitimálta is dolgozóik közös beléptetésének aktusát. Az érintett munkavállalók meg nem igen protestáltak. Többnyire úgy vélték, hogy maguk aligha hozhatnak szerencsésebb döntést, mint feletteseik. És különben is: a tb-járulék eddig se került hozzájuk, ezután se fog. Közvetlen veszteségük tehát nincs, ha annak egy részét munkáltatóik ezután máshová fizetik; a társadalombiztosítás számukra át nem látható működéséhez képest pedig mégiscsak előny, hogy ezután legalább személyre szólóan kézhez kapják majd felhalmozásaik éves egyenlegét. A versengő társaságok közötti választáshoz viszont amúgy sincs muníciójuk.

Az aktorok érdekeltségeinek e jelentős egybeesése nyomán állott elő azután az a helyzet, hogy -az adatok tanúsága szerint- a belépő pénztártagok közel kétharmadának pénztárválasztása mögött a munkahely állt: azt tették, amit a munkaügyisek, a főnökök vagy kollégáik javasoltak nekik. Az informátorok munkahelyi köréhez képest másodlagosnak bizonyult minden más csatorna: a lakásról lakásra járó ügynökök tevékenysége éppúgy, mint a barátok, a család befolyása. És nézzük a társadalmi helyzet jellemzésére rendelkezésre álló indikátorok bármelyikét is, a kép -néhány százalékpontos eltérésektől eltekintve- rendre ugyanaz. Az egyes

társadalmi rétegek között legfeljebb árnyalatnyi differenciák adódnak: az ügynökök inkább a városi képzetű munkavállalókat érik el, míg a munkahelyen kívüli tanácsadók (családtagok, barátok, szomszédok) szerepe valamivel nagyobb faluhelyen, az idősebb és kevésbé iskolázott csoportok körében.

Nyilván nem függetleníthetően attól, hogy a tagszervezés itt felelevenített menete végül is leginkább egy sajátos szakszervezet-alakulás folyamatára emlékeztetett, a belépések száma viharos sebességgel emelkedett, és néhány hónap alatt az elvileg számítható maximális taglétszám közelébe jutott. A magánnyugdíj-pénztári tagság összlétszáma alig öt hónap után már egymillió fő közelében járt, 1998 őszére meghaladta az egymillió-kétszázézetet, az 1998-as év végére pedig 1.800.000 közelébe jutott. Az 1999-es második esztendő -egészen az év augusztusáig- csupán csekély növekedéssel (főleg a pályakezdők "beiratkozásával") járt, majd egy utolsó végső löketben belépett az a mintegy 120.000 ember is, aki a döntés meghozatalával megvárta a törvény adta augusztus 31-ikei utolsó határnapot. A dinamikus növekedést -úgy tűnik- semmi sem akaszthatta meg. A társadalombiztosításba való visszalépések száma elenyésző volt és maradt, és egyelőre szórványosnak bizonyultak a pénztárak közötti átlépések is. Pedig maga az intézményi talaj sokat rengett közben: mintegy öt kisebb pénztár néhány hónap után kifulladt, s valamely nagyobbba olvadt, miközben maguk a nagyobbak is kisebb-nagyobb szervezeti átalakításokon mentek keresztül (többnyire önkéntes és magánnyugdíj-pénztári ágazataik olvadtak együvé, de sokhelyütt és többször változtak a pénztárakkal együttműködő letét-, illetve vagyonkezelői intézményeik is). A már belépetteket és a belépéssel kacérkodókat mindez -szemlátomást- nem ingatta meg, ahogyan "hidegen hagyták" őket a már említett kedvezőtlen tőzsdei, valamint törvényalkotási fejlemények is. A belépési

folyamat töretlen dinamikája egyszerûen *másról* szólt: a tömeges odahagyás mindenekelőtt a társadalombiztosítás lejárátódását fejezte ki, s egyelőre kevésbé azt, hogy öntudatos polgárokként, az emberek élni kívánnának a törvényben oly vonzó formában lefektetett megannyi alanyi jogukkal. Ez utóbbiak közül -láttuk- a pénztárválasztás szabadságának feltételei már a kezdet kezdetén erősen korlátozódtak. A többi jog -az önkormányzatiság, az örökölhetőség, az adatkezelés nyilvánossága- gyakorlásához pedig kevés volt az eddig eltelt idő; manapság még minden a kezdeti formálódás képlékeny állapotában van.

Mindennek eredményeként a magánnyugdíj-pénztári történések szereplői egyelőre kevésbé maguk az átjelentkezett tagok, mint inkább a “róluk” és “érdekükben” intézkedő szervezetek. S bár e szervezetek -maguk a pénztárak éppen úgy, mint a garanciális működésük érdekében, illetve felügyeletükre létrehozott piaci és állami intézmények- az eltelt két esztendő során leginkább önképük és belső működési rendjük formába öntésén fáradoztak, a rendszer gyors belső tagolódásának néhány szembeötlő sajátossága azért már a jelenlegi kezdeti fázisban is megragadható. E sajátosságok között vannak magától értődőek, de vannak némileg meglepőek is.

A strukturálódás egyik “természetes” dimenziója a *méret*: a ma (még) “porondon” lévő mintegy 38 pénztár két pólus körül tömörül. Az egyik pólust az öt “óriás” testesíti meg: az ÁB-Aegon, a Nationale Nederlanden, az OTP, a Hungária Biztosító és a Winterthur nyugdíjpénztárai -- azaz, kivétel nélkül a pénzügyi szféra nagy üzleti hagyományokkal rendelkező intézményi körébe tartozó szervezetek. Az eltelt két év során a felsorolt öt szereplő vonzotta magához a tagság mintegy 80 százalékát és a tagdíjbefizetéseknek még ennél is magasabb hányadát. A másik póluson a “kicsik” tömörülnek: egy-két kivételtől eltekintve, döntő többségük néhány

tízezer tagot számláló ágazati, illetve munkahelyi pénztár. E polarizálódásra pillantva, behatóbb elemzés nélkül, már pusztán ránézésre is nyilvánvaló: a méret-különbségek gyakorlatilag *funkcionális* különbségeket teremtenek, illetve takarnak. A “nagy” pénztárak a pénzügyi világ előkelő intézményeinek újabb -mindenekelőtt pénzügypolitikai és piaci szempontból tekintett- vállalkozásai, míg a “kicsik” egy-egy iparág, munkahely belső életéből nőttek ki -- elsődleges szerepük nem a piacszerzés vagy a vállalkozói profit növelése, hanem sokkal inkább a munkahelyi tradíciók életben tartása. Létrehozataluk e különbségéből fakadóan, a “nagyokat” tisztán profit-szemponatok vezérlik: számukra a magánnyugdíj-pénztári ágazat futtatása annyiban és addig éri meg, amíg az vagy néhány éven belül megtérülő profitot eredményez, vagy/és kinyitja a kapukat a piacszerzés más lehetőségei számára. Ugyanakkor a “kicsik” számára a “megéri-e?” kérdése nem pusztán a befektetések -tágabban vagy szűkebben felfogott- megtérülésének prizmáján át vetődik fel, hanem pénzben kevésbé mérhető szempontok is szerepet játszanak: munkaerőpolitikaik, szakszervezetiek éppen úgy, mint a hagyomány-ápolás érzelmileg átszínezett motívumai.

A méret és a funkció-értelmezés e szoros egymásra rakódása azonban nem minden következmény nélkül való. A két jelenségkör egymást-fedése ugyanis előrevetíti annak árnyékát, hogy a “nagyok” és a “kicsik” által szolgáltat majdani nyugdíjasok között komoly mértékű jövedelmi különbségek jöhetnek létre. Hiszen nem nehéz előre megjósolni, hogy a jövőbeni nyugdíjak szintjét befolyásoló hozam vélhetőleg a tőkeerősebb “nagyokban” lesz nagyobb; így azután a “céghűségért” -megléhet- idővel havi ezresekben mérhető árat kell majd fizetni. Talán nem alaptalan ezért felhívunk a figyelmet arra, hogy a tagolódás e dimenziója mentén idővel újabb

löketet és alapos érveket kaphatnak a frusztráció és a becsapottság indulatai, amelyek azután könnyen átcsaphatnak éles szakszervezet-ellenességbe, mi több, a “nagyokkal” szembeforduló piac- és külföld-ellenességbe is. Ilyesfajta radikalizálódó indulatokat külön is táplálhat az a tény, hogy a “nagyok” és a “kicsik” tagságának összetétele szemlátomást különbözik. Bár a rendelkezésünkre álló adatok mentén a pénztártagok társadalmi hovatartozásának igazán finom elemzését nem végezhetjük el, a meglehetősen aggregált indikátorok is jelzik: a magasabb iskolázottságú, jobb pozíciójú társadalmi rétegek inkább a “nagyok”, míg a kevésbé iskolázott, főként fizikai munkát végző csoportok inkább a munkahelyi szerveződésű “kicsik” tagságát gyarapítják. Ha márpedig ez így van, akkor hosszabb távon még azzal is számolhatunk, hogy a “nagyokkal” szembeni indulatok “osztály-indulatokkal” színeződnek -- ami viszont egyértelműen az előbbieken vázolt konfliktus elmélyülését hozná magával.

Persze meglehet, hogy az elkövetkező évek során a fejlődés más irányt vesz: a koncentrációs folyamat tovább folytatódik, s eredményeként a “kicsik” egyszerűen eltűnnek majd. Egy ilyen beolvadási folyamatnak azonban várhatóan szintén lesz ára: ugyan eredményeként a majdani nyugdíjak minden bizonnyal kiegyenlítettebbekké válnak, viszont gyorsan eliminálódnak a rendszerből a beépített demokratikus elemek -- a befektetési és piacpolitikai döntések tisztán az állam és a nagy cégek alkujától függenek majd. És ha ez utóbbi -várható- kimenetelt tekintjük, akkor kevés remény van arra, hogy a pénztártagok “önkormányzatisága”, “tulajdonosi jogosítványainak” érvényesítése vagy “személyes érdekeinek” védelme több lesz a törvényben leírt hangzatos óhajnál, és akár egyetlen pillanatig a hazai nyugdíjrendszer megvalósítható, ténylegesen gyakorolható működésmódjává válik.

Különösen így van ez, ha azt tekintjük, hogy a méretek és a funkciók szerinti markáns tagolódásra egy további simul: az alapító intézmény *“nemzeti hovatarozása”*. Sőt, a pénztár-hálózat tagolódásának ez utóbbi mozzanat talán a legerőteljesebb meghatározója. A külföldi, illetve hazai alapítású pénztáraknak nemcsak ama kézenfekvő különbségeire kell itt gondolnunk, amelyeket közöttük az alapítók tőkeereje, illetve az új magánnyugdíj-pénztári ágazat felfuttatására szánt ráfordításai teremtettek. Az általános hazai tőkehiány közepette nem meglepő, hogy e tekintetben a hazai és a külföldi alapítók egyszerűen nem azonos *“súlycsoportban”* versenyeznek. Így volna ez csaknem bármely terméknel és szolgáltatásnál, de különlegesen így van a nyugdíj-szolgáltatások területén. Hiszen a nyugdíjpénztár drága multság, és különösen kezdetben az: az új tevékenységi kör beindítása idején a pénztárak inkább csak viszik a pénzt, és a megtérülésre jónéhány évig gondolni sem lehet. Így e kezdeti szakaszban a dolgok jó része az alapító *“pénzköltési hajlandóságán”* múlott. Ez a *“hajlandóság”* meg persze erősen függött attól, hogy ki mit engedhetett meg magának. Így aztán a tőkeerős nagy bankok és biztosítók már eleve és objektíve jobb starthelyzetben voltak, mint a nyugdíjpénztár felállításával kacérkodó iparvállalatok, szolgáltató cégek vagy akár egyes ágazatok, ahol a *“profilidegen”* pénzpiaci befektetés könnyen minősülhetett *“herdálásnak”*.

De e nyilvánvaló -és csaknem átléphetetlen- különbségek mellett az alapítók *“mibenléte”* más, kevésbé kézenfekvő szempontokból is markáns strukturálódás kiindulópontja lett. Magánpénztári filozófiájuk -és e filozófiát megalapozó egész mögöttes kultúrájuk- szempontjából ugyanis még a technikai feltételek különbségeinél is élesebb választóvonal húzódik a külföldi alapítású pénztárak és a hazaiak között. Interjúink és esettanulmányaink egyik figyelemreméltó tanulsága volt,

hogy identitáskéjük és missziójuk megfogalmazásától rekrutációs politikájukon át a hazai kapcsolatrendszerben való eligazodásukig, a belpolitikai szempontból oly nagy jelentőségű politikai aktorok "igényeinek" bekalkulásáig vagy éppen elegáns átlépéséig mennyire élesen más vonások jellemzik az egyik és a másik csoportot. Annál is meglepőbbnek találtuk ezeket a különbségeket, mert -láttuk- a fogyasztók szemében mellékes kérdésnek látszik, hogy egy adott pénztár hazai vagy külföldi kézben van-e. Mégis, a szervezet belső világa felől tekintve, egyelőre földrésnyi távolságok választják el a pénztárak e két csoportját egymástól. A különbségek érzékeltetésére álljon itt néhány idézet az egyes pénztár-típusok nekiindulását jellemző gondolatmenetekből, illetve az identitás-képek néhány meghatározó vonására utaló fejtegetésekből:

"Én abból indultam ki amikor elkezdtük ezt csinálni mivel 15-20-30 éves viszonyt próbálunk az ügyfeleinkkel kialakítani, ezt a játékot csak úgy lehet játszani, ha az ember tisztán, nyíltan, őszintén és ha nem éri meg, akkor föl kellene hívni a figyelmét. Mert nem tudok partner lenni valakivel 20 éven keresztül, ha ő úgy érzi, hogy valaha valahol is megcsalatozott. Ezért vállaltuk ezt... Van ennek egy másik olvasata is, nagyon egyszerű. Mivel van egy nagy befektetés az elején ezeknek a nyugdíjpénztáraknak a létrehozásában. Minden olyan pénztártag, aki kevesebb, mint 10 évig marad velem, az számomra abszolút veszteség. Tehát nemcsak a hosszú távú partnerségre való törekvés, mozgatja az embert, amikor azt mondja, hogy tisztán próbálja ezt az üzletágot csinálni, hanem az is, hogy egyszerűen nem éri meg."

(Nyugati biztosítótársaság által alapított magánpénztár)

"Az A. az arról szól, hogy egy nagyon erős hálózat alakul ki vezetők között, nemcsak top szinten, hanem lejjebb is. Kitaláltak egy A. University nevű intézményt, ami arról szól, hogy folyamatosan beiskolázzuk a vezetőinket, ez egy több évfolyamos történet, az első az Baltimore-ban van, a másik az Montenegro-ban van, a harmadik évfolyam az egy összevont, az előző évfolyamokkal, ahol részben arról van szó, hogy a világ vezető gazdasági iskoláinak, politikusainak előadásai hangzanak el Kissingertől

Brezinskyig...ezek általában hétnapos kurzusok, ami részben arról szól, hogy részben ad egy kitekintést a világba, és együtt gondolkodásra ad lehetőséget, és vezető oktatókkal, politikusokkal lehet találkozni, részben pedig, hogy ismerjük meg egymást. Az esti programok úgy vannak kialakítva, hogy amikor valakinek, mondjuk itt Magyarországon megfordul a fejében, hogy valami új értékesítési csatornát akarok kialakítani, akkor tudom, hogy fölveszem a telefont vagy írok egy kétsoros email-t annak a kollégának, akivel itt meg ott találkoztam, tehát tudom, hogy ki van a drót végén. És visszajön a válasz, hogy 'szia Dániel, ebben meg ebben tudok segíteni'. Ebben részt vesz folyamatosan minden egyes leányvállalatnak a vezetése. Kezdődött a top team-mel, és mindig kerülnek bele egy szinttel lejjebb lévő vezetők is, sőt a nem vezető pozíciót betöltő szakértők is eljutnak erre a képzésre.”

(Nyugati biztosítótársaság által alapított magánpénztár)

“Tehát ez egy stratégiai döntés, hogy akkor maradjunk a lakossági piac meghatározói. És pont a névből kifolyólag, ahonnan elindultunk ide, hogy tehát nagyon sokat jelent, hogy a bank áll a hátunk mögött. Most nem ellene a többi biztosítók ellen, egy NN-t, vagy egy Aegont, akinek a világ minden részén vannak leányvállalatai, nem biztos, hogy érdeklí, hogy a magyar pénztára itt hogy fog muzsikálni. Egy OTP, ami Magyarország egy domináns bankja, az nem teheti meg, hogy nála valamelyik leánycégevel bármi legyen, hiszen azért ez most már totál privát befektetők kezében van.... Én nem tehettem ilyen diszkriminációt, hogy csak azokat szeretném, akiknek legalább 100 ezer forint fizetése van. Mindenkit fel fogunk venni, mindenki pénzét be fogjuk hajtani a munkáltatójától. Ha keveset keres, ha sokat keres. A közsférából hozzánk jöttek (tanár, pedagógus, óvónő, ápolónő) rengetegen jöttek, mert ők zömében az OTP-bankban bíznak. Folyósámláikat a banknál vezetik, 1%-kal olcsóbban kapják az A-hitelt. Ők ezt választották. Hát azért el tudja képzelni, hogy az átlagkereset az jóval alacsonyabb, mint egy egyéni vállalkozó, vagy nem tudom milyen művésznél.”

(Hazai lakossági bank által alapított magánpénztár)

“A villamos iparág nem volt ennyire egységes, ez talán a 60-as évek óta van, hogy lehet villamos iparágról beszélni. Addig nem nagyon volt ennyire összefogott. Akkor tröszt formában működött. Amiről beszélünk, az a pénztár megalakulása idején egy

un. kétszintű részvénytársasággá alakult, de lényegében még mindig a tröszti szemlélet volt uralkodó és csak a privatizáció után kezdtek izolálódni ezek a cégek, illetve most már teljesen különálló érdekek körül csoportosulnak, tehát az erőművek külön, az áramszolgáltatók és a központ, az ELMŰ-nek egyre kevesebb jelentősége van. Ez természetesen rányomja a bélyegét az egész iparágra. Azt lehet mondani kicsit fellengzősen, hogy egyedül a pénztár tartja össze az iparágot már ilyen értelemben. Tehát ez az egyetlen ilyen közös nem is tudom, objektum, amiben iparági dolgok nyilvánulnak meg, nem is tudom, hogy fogalmazzuk meg. És ez így is van és az iparági hagyományok szerint, hogy vannak saját egészségügyi intézményei, saját egyéb szociális létesítményei és üdülői, mint minden szocialista nagyvállalatnak, ugyanúgy ez benne volt a levegőben vagy az iparági gondolkodásban. Fel se merült, hogy nem, tehát, tényleg fel sem merült, hogy keressünk egy másik pénztárat, amihez lehet csatlakozni. De akkoriban nem is voltak olyan kiemelkedő pénztárak, mert akkor volt a nagy felfutás. Az első évben mind létszámban, mind vagyonban mi vezettünk, illetve talán az OTP pénztára.”

(Ágazati alapítású magánpénztár)

“A másik dolog pedig azokra vonatkozik, akik újonnan vetik meg a lábukat ma Magyarországon. Ez pedig az, hogy a nyugdíjpénztár tipikusan egy olyan lehetőség, amit az értékesítési szervezetek egy csodának neveznek, tömeget gyűjt össze kis költséggel, kis költséghányaddal bíró termékkel nagy tömeget gyűjt. Ennek a nagy tömegnek van címe, neve, bére, amit bármi más újabb termék eladására fel lehet használni....Például egy olyan biztosító társaságnál, aki ma indul és egy éve kért tevékenységi engedélyt, és mondjuk Csehországban, vagy Magyarországon ugyanazt a stratégiát követte, hogy létrehozta a nyugdíjpénztárt, utána behozta a biztosítóját és a nyugdíjpénztár címén, megpróbál a biztosító újabb és újabb terméket eladni, ennek sokkal nagyobb jelentősége van. Tehát amikor ennek a sikerességét vizsgálják, akkor érdemes kitekinteni.”

(Nyugati biztosító által alapított magánpénztár szakértője a konkurenciáról)

“Ezek a biztosítók ugyanis nyugaton jelentős nyugdíjpénztári tevékenységet is végeznek. Tehát óriási Amerikában is és Európában is, a piacnak nagyon jelentős részét uralják. Tehát énszerintem semmiféle hátrány nem éri Magyarországot, mert

nálunk is ugyanazok a nagyok vannak, mint Franciaországban, vagy Skóciában, vagy az USA-ban. Csak erről van szó. Ez inkább egy pozitívum: az integrálódás, vagy a hasonló rendszer felé. Másrészt pozitívum szerintem abban az értelemben is hogy egy ilyen nagy nemzetközi biztosító nem engedheti meg magának, hogy egy kis országban is balhé legyen, mert az ő nemzetközi tekintélyét is piaci helyzetét és részvény értékét tépázná meg. Én ezt inkább pozitívnak tartom, a tőkekoncentráció az egy normális dolog a mai világban nem hinném, hogy ez alól, pont ez a terület lenne kivétel. És hát amennyire én látom Magyarországon ennek inkább pozitív hatásai vannak: az iparfejlesztés területén is és a biztosítás területén is. Ezek a nagy cégek megengedhetik maguknak azt, hogy a piacnyerés érdekében nagy pénzeket investáljanak a biztosításra.”

(Állami Pénztárfelügyeleti szakember a külföldi tőke szerepéről)

Az itt bemutatott idézetekből világosan kiderül, hogy bár ugyanazt a “közönséget” célozzák meg, s bár mindenki -természetesen- jövedelmező üzletre számít, a nyugdíj-piacra belépő szereplők érdekeltségei mégiscsak összetettebbek. A “külföldiek” számára a nyugdíjpénztár elsősorban a piacszerzés eszköze, a velük közvetlenül érintkező más tőkécsoportok számára való “terepmegmunkálás” és az új, meghódítandó terepen folytatott “kultúratanulás” iskolája. A “hazaiak” máshogyan néznek az új intézményre. Számukra a közvetlen anyagi szempontokon túl hagyományok továbbviteléről, bizonyos évtizedes értékek védelmének intézményesítéséről, a hazai nyugdíjpolitikába, illetve általánosabban: a hazai piacpolitikába való beleszólás lehetőségéről, valamint korábban kialakított pozíciók védelméről van szó. Ezek a különbségek teszik azután, hogy máshogy és máshogy fognak hozzá a megcélzott piac megszer(ve)zéséhez éppúgy, mint szakembergárdájuk kineveléséhez. Az interjúk beszédesen szólnak arról, hogy a “külföldiek” eleve nagyban utaznak: rendre-módra a hazai nagyvállalatokat veszik célba, és elsődleges útjuknak a munkáltatókon keresztül történő tagtoborzást tekintik. A tagok “polgáris”

kezelése azután már nyugatos filozófiájukból következik: kifejezett modernizációs és civilizációs missziót látnak abban, hogy a kelet-európai polgárt ugyanolyan elbánásban részesítsék, mint évtizedek óta szolgált nyugati társát. Attitűdjük a szóhasználatból is kitűnik. A belépett pénztátag számukra “ügyfél”, akit “tájékoztatnak”, akit “értésítenek”, akivel “partneri viszonyt” alakítanak ki. A hazaiak ugyanakkor a jól ismert paternalizmus hangján szólnak a maguk klienséről (aki számukra “tag”, “nénike”, legjobb esetben “asszony”, “dolgozó”, stb.), s a klienssel való kapcsolatuk meghatározó tevékenységi köre a “tanítás”, “felvilágosítás”. Így azután “érdekükben” járnak el a szövetségekben, a tárcánál, stb. Ugyanakkor a “beléptetés” ügyében ez utóbbi hazai cégek a személyes viszonyra sokkal inkább építenek (építhetnek is), mint nyugati társaik: vagy azért, mert egy-egy munkahely, ágazat révén eleve többé-kevésbé adott a megcélozandó ügyfélkör (amelynek megszerzéséhez adottak a bejáratott szakszervezetis, osztályvezetői és egyéb kapcsolatok is), vagy -a bankok esetében- a kiépült helyi fiókhálózat “pultosai” hozzák be a más szolgáltatások révén már odaszoktatott vevőkört. A személyesség -és vele együtt a szóbeli közlekedés- azután a későbbiekben is fontos mozzanat marad a nyugdíjpénztár és az ügyfél kapcsolatában -- ez derül ki például abból, hogy a hazai alapítású nyugdíjpénztárak munkatársai egytől egyig bizonyos “gondozási”, “karbantartási” teendőket toltak előtérbe, amint a tagszervezés kampánya levonult. Ugyanakkor a külföldi háttérű pénztárakban a tagszervezésben oroszánrészt vállaló ügynökökből elsősorban a céggel kapcsolatba került nagy munkaadók biztosítási- és hiteltanácsadói lettek, vagy az érintett munkatársak egyszerûen más banki, biztosítási munkakörökbe kerültek át, amint a hullám levonult.

A különbségek -mint említettem- kitűntek a nyugdíjpénztár szakembergárdájának kiválasztásában és felkészítésében is. A külföldi biztosítók, bankok a nyugdíjpénztári előkészítés során is a másutt és máskor már bevált utat követték. Főként hazai fejvadász-cégeket bíztak meg, hogy részleteiben kimunkált, pontosan operacionalizált szempontrendszer alapján hozzák össze a munkatársi kört. A kiválasztottak számára azután külföldön biztosítottak szakmai képzést, majd “beemelték” őket a cég saját kultúrájába. E “beemelés” -mint azt fentebb láttuk- valójában komoly beavatási szertartás: egész életformához és kapcsolati háléhoz juttatják azt, akinek jövőendő pályáját felettesei az adott intézmény különböző posztjain képzelik el. S mint egy misszió esetében általában, itt is igaz: egy-egy feladatkör betöltése nem biztosít “életfogytig” tartó pozíciót. Ha a “felettesek” úgy gondolják, akkor éppen kemény rotációs technikával forgatják a helyi menedzsmentet, nehogy saját “hitbizományaként” kezeljen egy-egy posztot, szolgáltatást, pozíciót. Interjúinkból úgy tűnik, hogy ezt a pályáívet nem mindenki találja vonzónak, hanem azt elsősorban a felfelé törekvő, tehetséges, fiatal szakembereknek egy meglehetősen jól körülhatárolható csoportja tudja és akarja vállalni. A külföldi háterű nyugdíjpénztárakban egyre-másra olyan -ma harmincas éveikben járó- vezetőkkel találkoztunk, akik eredetileg többnyire műszaki végzettséget szereztek, de akik eleve sem a mérnöki pályák felé indultak el, hanem ambiciózusan nyelvet tanultak, s a technikai ismereteket modern világtudással igyekeztek kombinálni. Izgatta őket az üzlet, izgatta őket a rendszerszervezés, az informatika; s valahogy a két terület határmezsgyéjére keveredve adódtak első olyan állásaik, amelyekben már nem egy-egy szűk terület “szakemberei”, hanem szélesebb látókörű és a tudások szélesebb arzenálját mozgósítani képes modern technokraták voltak. Innen pedig igazi

továblépés volt a nyugdíjpénztári út: a technokrata látókört üzleti vonatkozásban nagy lendülettel tovább bővítette, s ehhez még némi humán kultúrát is társított. Ez a tágítás azután életformájukon is nyomot hagyott: életüket “világpolgárokként” rendezik be, amiben a külföldi sajtó és irodalom olvasása, rendszeres turistáskodás, széles politikai tájékozottság, szakmai értelemben pedig a “külvilágok” beható ismerete fontos szerepet játszik. Igaz, a jó lakás, igényes bútor, modern felszerelés lényeges a számukra, de főleg funkcionális szempontból az: nem luxusra, hanem racionálisan és célszerűen berendezett, ugyanakkor “nyugatosan” színes életre vágyanak. Gondolkodásukban is, viselkedésükben is meglehetősen autonómak, de pontosan tudják autonómiájuk határait: az ma számukra a külföldi felettes, és jóval kevésbé a hazai irányító apparátus.

Kissé más körből kerültek ki és más életpályáivet látnak maguk előtt a hazai nyugdíjpénztárak vezetői és dolgozói. Ők inkább hivatalnokok, akik a pénztárak alapító cég egy-egy posztján már korábban tanubizonyosságát adták rátermettségüknek is, hűségüknek is. Tipikusan közgazdasági, számviteli, (esetleg) jogász végzettséggel kerültek a hajdani szocialista intézményhez, és járták a számukra kijelölt ranglétrát: ügyintézők, majd csoportvezetők, később osztály- és főosztályvezetők lettek. Szakmai ismereteik java része az adott céghez kötött, azt viszont mint a tenyerüket ismerik. Helyhez kötött tudásuk mellett helyhez kötöttek a kapcsolataik is: nemcsak a szűken vett munkahelyi körben, hanem a felettesek között is nagy biztonsággal mozognak, s tudják mindazt, amit az átalakuló világban kinek-kinek a múltjáról tudni illik vagy lehet. Ez a “történelmi” tudás egyúttal kikezdehetlenségük záloga is: kikerülhetetlen “régi motorosok” ők, akikre a privatizáció után érkező új menedzsmentnek célszerű támaszkodnia. Az egy helyen ledolgozott évek “tőkebefektetése” okán nemigen

vágyanak más munkahelyre, még kevésbé más pályára. Nemcsak valamivel előrehaladottabb életkoruk, de eltérő beállítódásuk is teszi, hogy a hazai alapítású pénztárak kulcspozíciókban lévő munkatársai jóval kevésbé mozgékonyak a külföldi háttérű intézményekben megismert kollegáiknál. Szerényebb mobilitási aspirációik mellett szerényebb az életvitelük is. Életformájukban ma a közepes hazai átlagot képviselik, s ebből nem is igen akarnak kitörni. Lakóhelyükön -akárcsak a munkahelyen- elsődlegesen az "otthonosság" érzése tartja őket; a szomszédok bensőséges köszönését a világért fel nem váltanák valamely elegánsabb környék magasabb "státuszértékére". Szeretik a komfortot, igyekeznek jól és választékosan öltözni, enni; de életfelfogásuk fontos része, hogy mindezzel ki ne lógjanak a -számukra szomszédokban, barátokban, munkatársakban testet öltő- hazai középosztály soraiból. Aspirációik ennek megfelelően nem különösebben hedonisták: törekvésük elsődlegesen újonnan szerzett posztjaik jobb betöltésére vonatkoznak. Ki akarják tanulni az ügyes üzleti fogásokat, igyekeznek kiismerni a tőzsdét -- de igazán otthonosan továbbra is az állami intézmények piacain és szervezetrendszerében mozognak, s ez utóbbiak erősítésén fáradoznak. Jó szabályokat, méltányosságot, védelmet sürgetnek, s ígérik: mindennek fejében a kezük alatt formálódó nyugdíjpénztárból olyat faragnak, hogy annak nemcsak ország-világ, hanem még a "külföld" is csodájára jár majd. A versenytől -hiszen nem vakok!- igencsak szoronganak, s miközben "saját gyermekükként" féltik pénztárukat, nap nap után nőnek alig leplezhető indulataik az érzéketlen és kíméletlen külföldi tőkével szemben. -- Ez utóbbi érzések megfelelőivel a másik oldalon -a külföldi cégek hazai menedzsmentjében és munkatársai között- még elvétve sem találkoztunk. Igaz, féltékenykedni nincs okuk, főlényüket nyíltan fitogtatni pedig ízlésük ellen való

volna. Így magatartásukat a “kicsi hazaiak” iránt inkább némi megbocsátó lekezelés jellemzi, amit csak hangsúlyosabbá tesz a személyes, illetve intézményi sikereik által nap nap után visszaigazolva látott “jogos” önbizalmuk és magabiztosságuk.

Az eltérő érdekeltségek, a rájuk rímelő eltérő habitusok és aspirációk hamar intézményesültek is: röviddel a pénztárkapuk megnyitása után, a divergáló pályák elkülönült társulásokba rendezték a két markáns csoport szervezeteit és munkatársait. A külföldi alapítású, pénzügyi háttérű, nagy pénztárak néhány hónap után létrehozták a maguk kartelljét, amelynek keretében nemcsak tőkepiaci akcióikat hangolják össze, és nemcsak a tagfelvétel, illetve -átvétel egyes módozatainak egymás közt érvényesítendő szabályaiban állapodtak meg, hanem közös érdekeik védelmére szövetséget is alakítottak, hogy az állammal és képviselőivel kellő súlyú tárgyalópartnerként szállhassanak vitába. A hazai alapítású, munkahelyi/ágazati háttérű, kis pénztárak ugyancsak megalakították a maguk “kamaráját”. Funkcióit és hatékonyságát tekintve, ez utóbbi azonban inkább emlékeztet egy helyi “ipartestületre”, mint militáns szakmai érdekvédelmi szervezetre. Az ágazati/munkahelyi pénztárak szövetsége elsősorban szakmai viták fóruma, ahol a résztvevők egymást tanítják ki a folyamatosan jelentkező technikai nehézségek legügyesebb kivédésére. Igaz, érdekvédelmi feladatot is szánának maguknak, de a “nagyok” nélkül erőtleneek, s az állami szervek sem veszik igazán komolyan az új társulást. Így azután az egyéni kijárási jól bevált hazai útja marad e második szövetség tagjai számára: ha a vállalati “főnökök” ezt-azt el tudnak érni a minisztériumban, a Pénztárfelügyeletnél vagy az APEH-nál, akkor van esély a működés fenntartására, ha nem, akkor -ezt maguk a pénztár-igazgatók is tudják- szervezetük napjai valószínűleg meg vannak számlálva.

Ha a magánnyugdíj-pénztári hálózat igen gyorsan végbement belső tagolódásának fentebb leírt jellegzetességeit együttesen tekintjük, sajátos következtetésre kell jutnunk: e tagolódás igen hamar rendies pozíciók kialakulásához vezetett. Mert mint láttuk, a tagolódás nem egyszerűen technikai dimenziók (méret, tőkeerő) szerint, nem is a funkciók mentén (általános ügyfélkör vs. a munkavállalók szakmailag körülhatárolható köre), játszódtott le, hanem egyrészt e dimenziók csaknem teljes egymásra vetülésével, másrészt -s ez talán mindennél fontosabb- aszerint, hogy az alapítók kezdetben oly szükséges tőkéje a pénzügyi vagy más szektorból, továbbá itthonról vagy külföldről származott-e. Megfigyelhettük: ez utóbbi jellegzetességek mindent maguk alá gyűrték, és szempillantásnyi idő alatt a pénztár-hálózat elkülönülő "alosztályaiba" ("rendjeibe") szervezték az újdonszerű intézményeket. A két "rend" belső élete, munkatársi gárdája, igazodási rendszere és mindezt intézményesítő "rendi kamarája" markánsan elkülönül egymástól, s az átjárásra kevés jel mutatkozik. Mindez "kívülről" egyelőre kevésbé látszik, hiszen a "rendek" éppen csak hozzáfogtak önmaguk megjelenítéséhez, és egyelőre kevésbé látható, hogy milyen irányokban mozdítják majd befektetéseiket, piaci szerepüket és -később- szolgáltatásaikat. Mindenesetre a rendies tagozódás előrevetíti önmaga megerősítésének árnyékát: az ügyfélkörnek az önképpel konform alakítását. Magyarán, könnyen előadódhat, hogy a magánnyugdíj-pénztárak két alosztálya maguknak az ügyfeleknek is két osztályát hozza létre, s ezzel a nyugdíjrendszer belső konfliktusainak mérséklése helyett, azok élezéséhez járul majd hozzá. Ez a veszély annál is inkább fennáll, mert eleve "rendiesek" azok a különbségek, amelyek a társadalombiztosításban maradékat a magánnyugdíj-pénztárakba átlépőktől elválasztják. Igaz, az átlépések tömeges jellege eleddig ez utóbbi tagozódás elhalványítása irányában hatott. De a magánnyugdíj-

pénztárak két aloszályának megcsontosodásával fennáll a veszélye annak, hogy a rendies szétválás egyszerűen csak transzformálódik -- meg azonban nem szûnik. Túl azon, hogy egy ilyen fejlemény erősen erodálná az új szisztéma ma vitathatatlan népszerűségét és széles társadalmi támogatottságát, annak távolabbi kihatásai is megjósolhatóak. E távolabbi hatások között számolnunk kell -mint arról fentebb volt már szó- a piacon otthonosan mozgó és az állami védelem fokozását igénylő rétegek konfliktusával éppen úgy, mint az utóbbiak frusztrált nyugat- és tőkeellenességével. A politikai következményeket tekintve, a rendies vonások erősödése könnyen elvezethet a demokratikus játékszabályok lejáratódásához is, hiszen világossá válhat: e szabályok a piaci erővel szemben nevetségesen erőtlenek. Mindez persze egyelőre csak eshetőség, amelyet észrevétlenül hagyni éppúgy lehet, mint időben tenni ellene. A hathatós lépések azonban azt kívánnák, hogy a nyugdíjrendszer működtetésének kérdése végre a szó klasszikus értelmében *közüggé* váljon. Nyilvános társadalmi vitának kell ugyanis tisztáznia a nyugdíjakért viselt egyéni és közösségi felelősség kérdését éppen úgy, mint a nyugdíjakat "kitermelő" piac és a felettük örködni hivatott állam feladatmegosztását. Ha egy ilyen társadalmi vita a sarokpontokat végre tisztázta, akkor már nem nehéz meggondolni azt sem, hogy a hõn áhított -de láttuk: ütközõ- piaci és demokratikus értékek között milyen egyensúly teremtessek. Ma a tőke-érdekek primátusa nyilvánvaló. De nyilvánvalóak e feltétel nélküli elsőbbség következményei is: azok a kevésbé integrált hazai piaci társadalom szakadáspontjait növelik. A magánnyugdíj-pénztárak eddigi sikertörténete jó alap lehet más alternatíva kikísérletezésére. A gyorsan izmosodó rendies fejlemények azonban kellő figyelmeztetésül szolgálhatnak arra, hogy "magától" más alternatíva nemigen

születik: a nyugdíjpénztárak egyhamar a pénzügyi mozgások tisztán technikai értelemben vett ágenseivé és tömeges társadalmi csatlakozás terrénumaivá válhatnak.